

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги**

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

“Банк-молия хизматлари” факултети

“Молия ва суғурта хизматлари” кафедраси

“Ҳимояга тавсия этилди”

Кафедра мудири, проф.

Ж.Р.Зайналов
Баённома №____ 2017 йил ____ июнь

5230600 – “Молия” таълим йўналиши

МК-113 гуруҳ талабаси

Рахмонкулов Мехрожнинг

**«Фойда солиғининг бюджет даромадларидаги аҳамияти ва
корхоналар фаолиятига таъсирини мақбуллаштириш
(Самарқанд шаҳар ҳокимлиги молия бўлими маълумотлари
бўйича)» мавзусидаги**

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий раҳбар: и.ф.н. Хусанов Б.Ш.

Илмий маслаҳатчи: проф. Ходжаев Э.Н.

САМАРҚАНД – 2017

Мундарижа

Кириш.....	4
I Боб. Фойда солиғини иқтисодий моҳияти ва аҳамияти	
1.1. Фойда солиғини жорий этиш моҳияти ва зарурияти.....	8
1.2. Корхона фойда солиғини шаклланишининг назарий асослари ва бюджет даромадларини ташкил этишдаги аҳамияти.....	10
1.3. Фойда солиғи кўрсаткичларини таснифлаш асослари.....	13
II Боб. Фойда солиқ тизимларининг таркибини аниқлаш амалиёти ва бюджетга тўлаш амалиёти	
2.1. Амалда фойда солиқ тўловчиларининг таркиби, солиқ объекти ва солиқ базаси.....	20
2.2. Фойда солиғи бўйича солиқни тўлиқ ва тўғри аниқлаш амалиёти.....	22
2.3. Фойда солиқ ставкалари, солиқ ҳисоблари ва бюджетга тўлаш тартиби.....	29
III Боб. Фойда солиғининг бюджет даромадларига таъсирини юмшатиш йўллари	
3.1. Корхона фойда солиғини аниқлашда иқтисодий усулларида фойдаланиш.....	33
3.2. Корхона фойдаси бюджет даромадларининг таъсирини юмшатиш йўллари.....	36
3.3. Фойда солиғини корхоналар фаолиятига таъсирини мақбуллаштириш йўллари.....	42

IV Боб. Самарқанд шаҳар ҳокимлиги молия бўлимида ҳаёт

фаолияти хавфсизлигини ҳолати ва самарали ташкил этиш йўллари

4.1. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг аҳамияти.....	46
4.2. Самарқанд шаҳар ҳокимлиги молия бўлими ходимлари меҳнат ва ёнғин хавфсизлиги доирасидаги чора- тадбирлари.....	47
4.3. Самарқанд шаҳар ҳокимлиги молия бўлимида фавқулотда ҳолатлар доирасидаги чора-тадбирлари.....	52
4.4. Самарқанд шаҳар ҳокимлиги молия бўлимида фаолият кўрсатаётган ходимларга тиббий ёрдам кўрсатиш бўйича амалга оширилиб келаётган ишлари ва уни мукаммаллаштириш йўллари.....	59
Хулоса.....	61
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	63

Кириш

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида турли мулк шаклида фаолият кўрсатаётган корхоналар учун бошқа солиқлар билан бирга, даромад (фойда) солиғи тўлаш ҳам белгиланган. Корхоналар даромад (фойда) солиғи тўғри солиқ бўлганлиги сабабли улар корхона даромадларига тўғридан-тўғри таъсир этади. Шу нуқтаи назардан даромад (фойда) солиғини иқтисодий-статистик жиҳатдан тақлил қилиш ҳам давлат учун, ҳам корхоналар учун долзарб масала саналади.

Биринчи Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганларидек: «Иқтисодиётимизнинг 2014 йилга мўлжалланган асосий вазифа ва устувор йўналишлари аввало бу соҳанинг юқори суръатлар билан ўсиб боришини таъминлаш, бунинг учун мавжуд барча резерв ва имкониятларни сафарбар этиш борасида қабул қилинган стратегияни давом эттиришга қаратилган»¹.

Корхоналар фаолияти натижаларини баҳолашда фойда кўрсаткичи корхонанинг имкониятларидан бири сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Унинг миқдори ёки даражасига қараб туриб маълум давр давомида корхона қандай фаолият юритганлигига баҳо бериш мумкин. Жуда кўп ҳолларда ҳар қандай фаолият юритишнинг асосий мақсади фойда олишдир, деб қайд этилиши бежиз эмас, албатта.

Корхона доирасида фаолият кўламини янада кенгайтириш, ишлаб чиқариш жараёнларини техник жиҳатдан қайта куроллантириш ёки модернизация қилиш, жамоани моддий ёки молиявий рағбатлантириш билан боғлиқ бўлган барча масалаларни муваффақиятли ҳал қилиш, охир-оқибатда, фойда кўрсаткичига бориб тақалади. Давлат бюджети, ҳамкорлар ва ҳ.к.лар билан бўладиган ўзаро мажбуриятларнинг ўз вақтида ва тўлиқ адо этилишини ҳам фойда кўрсаткичидан алоҳида ҳолда тасаввур этиб бўлмайди.

¹ Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. - Т.: //Халқ сўзи, 2014 йил 18 январь, № 13(5943)

Корхоналарнинг соғлом фаолият юритиши эса, аввало, у фаолияти натижасининг рентабелли бўлишини тақозо этади. Рентабеллиликни эса, фойдасиз тасаввур этиб бўлмайди. Шундай бўлса-да, амалиётда айрим ҳолларда максимал фойда олишга интилишдан кўра кўпроқ тўғридан-тўғри корхона қиймати (баҳоси)ни ўстириш масаласига устуворлик берилаётганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз. Корхона қиймати (баҳоси)ни ўстириш муаммоси фойдани максималлаштириш масаласидан ажралган ҳолда ёки мустақил равишда ҳал қилиниши керак эмас. Корхона фойдасини максималлаштириш ва унинг қиймати (баҳоси)ни ўстириш билан боғлиқ муаммолар ўзаро бир-бирига хизмат қилиб, бир-бирини тўлдирган ҳолда ҳал қилиниши мақсадга мувофиқ. Корхона максимал даражада фойдага эга бўлса-ю, унинг бозор қиймати (баҳоси) паст ёки аксинча, корхона минимал даражада фойда олса-да, унинг бозор қиймати (баҳоси) юқори бўлса, буни соғлом ҳолат деб бўлмайди.

БМИда муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Иқтисодий адабиётда фойда солиғининг бюджет даромадларидаги аҳамияти хусусида А.Б.Маманазаров, Ж.Р.Зайналов, Ж.Т.Есмурзаев, Қ.Т.Тожибоевалар² илмий изланишда қисман ўрин эгаллаган. Уларнинг ишларида асосий диққат фойда солиғини ундириш жараёнларини бошқариш механизмларига қаратилган. Бу эса маҳаллий бюджетларни бошқаришда солиқларнинг таъсирини оширишга қаратилган. Юқоридаги муаллифларнинг изланишлари тадқиқот сифатида танланаётган мавзуга боғлиқ бўлсада уларнинг ҳеч бирида фойда солиғини корхоналар фаолиятига таъсир объекти сифатида қўйилмаган ва ўрганилмаган.

Юқорида таъкидланганлар тадқиқот мавзусининг долзарблигини белгилаб берди ва изланишлар олиб боришини талаб этади.

² Маманазаров А. Солиқ сиёсати. -Т.: Молия, 2003. - 102 б.; Зайналов Ж.Р., Қосимова Ф. Солиқлар ва солиққа тортиш. Маъруза курси. – Самарқанд: СамИСИ, 2015. - 286 б.; Есмурзаев Ж.Т. Маҳаллий солиқларни ундириш механизмининг такомиллаштириш масалалари // Журнал налогоплательщика. 2006 й. 7-сон. – б. 38-40.

БМИнинг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. БМИ Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти “Молия ва суғурта хизматлари” кафедрасининг илмий-тадқиқот ишлари режаси асосида олиб борилган.

Битирув малакавий ишининг мақсади давлат бюджети даромадларини шакллантиришда фойда солиғининг ўрни ва фойда солиғига тортиш механизмини такомиллаштиришга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Битирув малакавий ишини белгилаб олинган мақсадидан ва танланган мавзунини ёритиш йуналишларидан келиб чиқиб **ишнинг вазифалари** сифатида қуйидагилар белгилаб олинди:

- давлат бюджети даромадларини шаклланиш механизмининг назарий ва амалий асосларини тадқиқ этиш;
- корхоналарни фойда солиғига тортиш механизмининг амалдаги ҳолати, ундаги мавжуд муаммоларни аниқлаш ва уларни ҳал этишга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш;
- фойда солиғи кўрсаткичлари ва уларнинг таснифини аниқлаш;
- фойда солиғи ёрдамида давлат бюджетининг даромадларини шакллантириш механизмини такомиллаштиришга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш.

Битирув малакавий ишини объекти сифатида Самарқанд шаҳар ҳокимлиги молия бўлими фаолияти бўлиб ҳисобланади.

Битирув малакавий ишини предмети эса корхоналарни солиққа тортиш жараёнида давлат бюджетининг даромадларини шакллантириш муносабатларидан иборат.

Тадқиқот методлари. Тадқиқотни амалга оширишда кузатиш, умумлаштириш, гуруҳлаш, таққослаш иқтисодий-таҳлил усуллари қўлланилди.

Ҳимояга олиб чиқиладиган асосий ҳолатлар:

- фойда солиғи бўйича амалиётининг етарли даражада йўлга қўйилмаганлиги ва унинг мукаммал эмаслиги ёритилди ва аниқланди;

- бюджет даромадларини бошқаришда солиқлар ролини кучайтириш, икки йўналишда – бюджет даромадларини бошқаришда уларнинг салмоғини ошириш ва фойда солиғини ундирилиш механизмини бошқаришни оқилона амалга оширишнинг мақсадга мувофиқлиги ёритилди;

- фойда солиғининг корхона даромадларига таъсиини юмшатишга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилди.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундаки, унда олинган натижалардан амалдаги корхоналарнинг солиққа тортиш механизмини такомиллаштиришга бағишланган келажакдаги махсус илмий-тадқиқот ишларида фойдаланиш мумкин. Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти - ишлаб чиқилган илмий таклифлар ва амалий тавсиялардан Самарқанд вилоятидаги корхоналарнинг фаолиятида солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш жараёнларида фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади. БМИ материалларидан олий ўқув юртларида “Давлат бюджети”, “Корхоналар молияси” ва “Солиқлар ва солиққа тортиш” фанини ўқитиш жараёнларида фойдаланиш мумкин.

Натижаларнинг жорий қилиниши. Тадқиқот ишининг натижалари ва хулосалари Самарқанд шаҳар ҳокимлиги молия бўлими (25.05.2017 йилдаги А/01-6/33-сонли далолатнома) томонидан амалиётга жорий қилиш учун қабул қилинган.

Ишнинг синовдан ўтиши. БМИнинг илмий натижалари Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти “Молия ва суғурта хизматлари” кафедрасининг 2017 йил 26 май 10-сонли илмий семинарида муҳокама этилди ва ҳимояга тавсия этилди.

БМИнинг тузилиши ва ҳажми. БМИ кириш, тўрт боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Унинг матни 67 бет бўлиб, унда 4 та жадвал ва 1 та диаграмма мавжуд.

I-Боб. Фойда солиғини иқтисодий моҳияти ва аҳамияти

1.1. Фойда солиғини жорий этиш моҳияти ва зарурияти

Фойданинг солиққа тортилиши ва ундан “фойда солиғи” номли махсус солиқнинг ундирилиши иқтисодиёт назарияси ҳамда амалиётига “фойда солиғи кўрсаткичлари” тушунчаси кириб келишига сабаб бўлди. Ушбу тушунча ҳозирги пайтда қонун ҳужжатларида, шунингдек, солиқ солиш, солиқлар ва солиққа тортиш, бухгалтерия ҳисоби, аудит ва бошқа махсус фанларда энг кўп учрайдиган тушунчага айланди.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети даромадлари 1991 йилга қадар асосан давлат корхоналари фойдасидан ажратиладиган ажратмалар ҳисобидан шаклланади эди. Ушбу фойдадан ажратма давлат томонидан белгиланган мажбурий тўлов бўлиб, у корхоналар баланс фойдасининг 90 фоизгача бўлган қисмини бюджетга олиб кетар эди. Қолган маблағлар эса корхона томонидан эмас, балки юқори ташкилот топшириғига кўра тегишли фондларга тақсимланади эди.

Республикаимиз маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор муносабатларига ўтиши туфайли мамлакатимиз хўжалик турмушида чуқур ижобий ўзгаришлар рўй бера бошлади. Натижада мулкчиликнинг турли шакллари ривожланиши, корхоналарнинг имкониятини ошиши, бозор инфраструктураси ривожланиши билан мажбурий ажратмаларнинг аввалги тизими корхоналарнинг хўжалик юритиш самарадорлигини таъминлай олмай қолди ҳамда улар бевосита ва билвосита инвестиция дастурларига тўсқинлик қила бошлади. Чунки, фойдадан ажратма ўзининг иқтисодий моҳиятига кўра фақат давлат корхоналари фойдасидан ажратилиши лозим эди.

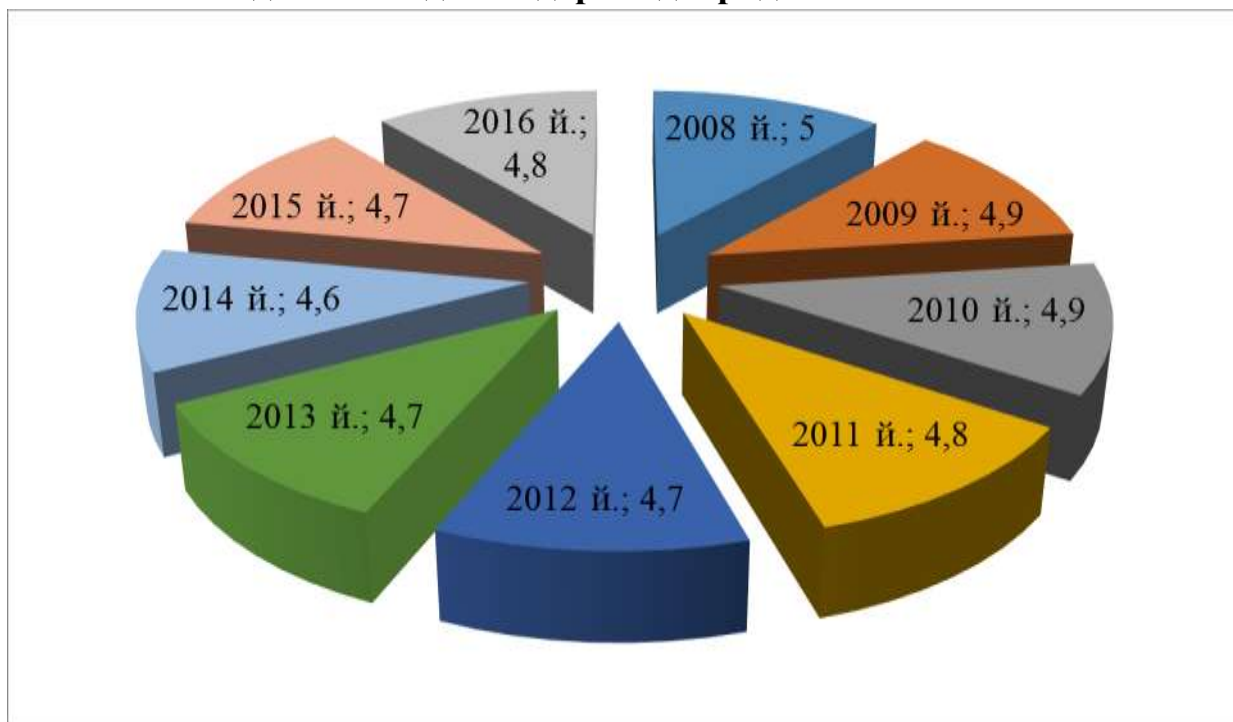
Бозор муносабатлари ривожланиши билан иқтисодиётни солиқлар ёрдамида тартибга солиш хусусан, фойдадан ажратмалар ўрнига даромад солиғини жорий этиш зарурати пайдо бўлди ва 1992 йилдан бошлаб барча

турдаги хўжалик юритувчи субъектлар “Даромад” солиғини тўлашга ўтдилар.

Ўзбекистон Республикаси рубл минтақасида қолиб турган вақтда даромад солиғини олишга ўтиш пул кадрсизланиши туфайли иш хақи ўсишини чеклаш учун давлат томонидан мажбурий чора бўлди. Бундай шароитда ишлаб чиқарувчиларнинг молиявий аҳволи ёмонлаша бошлади. Натижада маҳсулотга талаб пасайиб, сотишдан олинган тушум хажми камайгани ҳолда, улар ўз ишлаб чиқаришлари йўналишини ўзгартиришга, фойда олмасалар ҳам жуда катта миқдорда ишчиларга иш хақи тўлашга мажбур бўлдилар. Бундай ҳолатда амалиётда корхоналар ҳисобот даврида фойда билан фаолиятларини якунламасада даромад солиғини иш хақи фондидан белгиланган ставкада тўлашга мажбур эдилар.

1-диаграмма

2008-2016 йилларида юридик шахслардан олинadиган фойда солиғининг давлат бюджети даромадларидаги салмоғи³

³ Ўзбекистон Республикасининг 2008-2016 йилларидаги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорлари асосида тайёрланган.

1995 йил январ ойидан бошлаб солиқларнинг рағбатлантирувчи ролини кучайтириш мақсадида мамлакатимизда корхоналарнинг фойдасидан олинadиган солиқ жорий этилди. Шу билан бир қаторда солиқ тўловчиларнинг айрим тоифалари учун даромад солиғи ва ялпи даромад солиғи тартиби сақлаб қолинди (тижорат банклари, суғурта ташкилотлари, кино-концерт фаолиятини олиб боровчи муассасалар, кўнгил очар ўйинларни ташкил этувчи корхоналар, биржа ва бошқа шу каби корхоналар).

2008 йил 1 январдан кучга кирган Солиқ кодексининг 23-моддасига кўра юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи умумдавлат солиқлари таркибига кириб, у давлат бюджети даромадларини шакллантиришда асосий манбалардан бири ҳисобланади.

Диаграмма маълумотларидан кўриниб турибдики, юридик шахслардан олинadиган фойда солиғининг улуши 2008 йилда 5,0 фоизни ташкил этгани ҳолда, 2013 йилда 4,7 фоизни, 2016 йилда эса 4,8 фоизни ташкил этиши прогнозлаштирилган, яъни таҳлил этилган 8 йил давомида бу кўрсаткич деярли ўзгармаган. Бу ҳолат юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи ставкаларини йилдан-йилга пасайиб бораётганлиги билан изоҳланади. Даромаднинг кўп қисми корхоналар ихтиёрида қолиши уларнинг инвестицион фаоллигини оширади, янги ишчи ўринлар очиш, рақобатбардош товарлар ишлаб чиқариш ҳамда иш ва хизматлар кўрсатиш учун янада кенг молиявий имконият яратади.

1.2. Корхона фойда солиғини шаклланишининг назарий асослари ва бюджет даромадларини ташкил этишдаги аҳамияти

Ривожланган мамлакатларда корхоналар тўлайдиган даромад (фойда) солиғи давлат бюджетида ва ЯИМни тақсимлашда етакчи ўринни эгаллайди. Қуйидаги жадвалда Ўзбекистон Республикасида 1999-2016 йилларда даромад (фойда) солиғи динамикасини кўриб чиқамиз (1-жадвал).

Жадвал маълумотларига қараганда йиллар сайин корхоналар даромад (фойда) солиғининг ЯИМ таркибидаги улуши камайиб бормокда. Бунда солиқ ставкаларининг пасайиши, яъни солиқ ставкасининг 2003 йилда 20 фоизгача туширилиши ва даромадларни маълум даражада қонунийлаштирилганлиги ўз таъсирини кўрсатмокда.

1-жадвал

Ўзбекистонда корхоналар даромад (фойда) солиғи динамикаси⁴

Кўрсаткичлар	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2010	2014	2016
Солиқ тушумлари (ЯИМга фоиз)	4,0	3,5	2,9	2,3	2,1	2,1	2,0	2,0	1,9	1,9
Даромад (фойда) солиғи ставкаси, фоиз	33	31	26	24	20	18	16	9	5	5

Ушбу солиқ турининг абсолют миқдорларда ўсиши кузатилсада, бироқ ЯИМ таркибида ва давлат бюджети даромадларида унинг салмоғи камайиб бормокда. Бу натижалар қандай юз берганини аниқлашда амалиётда иқтисодий ва статистик таҳлил усулларида кенгроқ фойдаланиш керак. Аммо солиқларнинг иқтисодий ва статистик таҳлил қилиш усуллари ҳамон ишлаб чиқилмаган. Солиқ идоралари ва статистика ташкилотлари ходимлари ушбу солиқнинг тўғри тўланиши ва бу солиқ тури республикада қандай ҳолатда эканлигини доимий равишда таҳлил қилиб боришлари зарур. Бироқ, солиқ идоралари ходимлари ушбу солиқ тўланишининг қонунийлигига кўпроқ эътибор берадилар. Ҳақиқатда эса, солиқлар масаласига ҳам қонуний, ҳам иқтисодий жиҳатдан ёндашмоқ керак. Иқтисодий томондан ёндашиш ўз навбатида, иқтисодий-статистик таҳлил қилиш йўли билан амалга оширилади.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

Иқтисодий-статистик таҳлил учун маълумотлар манбаидан тўғри фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Корхоналар даромадидан олинadига солиқ суммаси «Молиявий натижалар» тўғрисидаги ҳисоботнинг - «Бюджетга тўланмалар» қисмида жойлашган. Шунингдек, ҳар бир корхонанинг бухгалтерия ҳисоботи таркибида даромаддан олинadиган солиқнинг алоҳида ҳисоб-китоби кўрсатилади. Буларнинг ҳаммаси маълумот манбаларидир.

Таҳлиллар одатда маълум йиллар давомида эришилган натижаларни ўзаро солиштириш билан бошланади. Булар натижасида тегишли фарқлар аниқланади. Бу олинган натижалар салбий ёки ижобий бўлиши мумкин. Аммо бу тўплам учун етарли таҳлил бўлмайди. Шунинг учун кўрсаткичларни динамика қаторларида таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Таҳлилни амалга ошириш учун авваллаб масаланинг назарий жиҳатини, унинг туб моҳиятини ва у нималар билан боғлиқлигини аниқ тушуниб олиш керак. Агар бизда даромад солиғи тўғрисида тушунча бўлмаса ва унинг моҳиятини яхши тушунмасак, ҳеч қанақа таҳлилни амалга ошира олмаймиз.

Юридик шахсларнинг даромадига (фойдасига) солиқ, - бу корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлар даромadi (фойдаси) бир қисмини бюджетга мажбурий ўтказишидир. Юридик шахсларни даромад солиғига тортишда солиққа тортилalиган даромадни тўғри аниқлаб олиш зарур. Солиққа тортиладиган даромад «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низом асосида аниқланади. Қайта ишланган бу Низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли Қарори билан тасдиқланган.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 13-моддасига кўра молия йилида солиққа тортиладиган даромад (фойда) га эга бўлган юридик шахслар даромад (фойда)га солиқ тўловчилар ҳисобланади. Молия йили бизнинг республикамызда 1 январдан 31 декабргача ҳисобланади.

1.3. Фойда солиғи кўрсаткичларини таснифлаш асослари

Фойда солиғини ҳисоблашга асос бўлувчи кўрсаткичлар ушбу солиқни ҳисоблашда маълумот базаси сифатида қабул қилинган миқдор кўрсаткичлари ва нисбий кўрсаткичлардир. Бунда миқдор кўрсаткичлари деганда фойда солиғини ҳисоблашга асос бўлувчи пул бирлигидаги кўрсаткичлар, нисбий кўрсаткичлар деганда эса солиқ тўловининг фоиз кўринишда белгиланган ставкаси тушунилади.

Ҳисобланган фойда солиғи кўрсаткичлари деганда бу солиқнинг ҳисобланган, бюджетга ўтказиб берилган ва берилмаган, қонун ҳужжатларига мувофиқ тўлов муддати узайтирилган ёки корхона ихтиёрида имтиёз сифатида қолдирилган, жорий йилда фойданинг ишлатилиши ёки муддати узайтирилган харажатлар сифатида тан олинган суммаларини ифодаловчи миқдор кўрсаткичлари мажмуаси тушунилади.

Мамлакатлар тажрибасида ушбу иккала гуруҳга турли кўрсаткичлар киритилади. Чунончи, АҚШда 4 та кўрсаткич, Ўзбекистон Республикасида эса 10 та кўрсаткич фойда солиғини ҳисоблашга асос бўлувчи кўрсаткичлар ҳисобланади.

Иккинчи гуруҳга кирувчи аксарият кўрсаткичлар бўйича халқаро ва миллий жиҳатдан маълум даражада яқинликка эришилган. Чунончи, фойда солиғи бўйича узоқ муддатли дебиторлик қарз, фойда солиғи бўйича узоқ муддатга кечиктирилган харажатлар, фойда солиғи бўйича тўланган бўнак, вақтинчалик фарқлар бўйича қисқа муддатга кечиктирилган мажбуриятлар, фойда солиғи бўйича жорий қарзлар каби кўрсаткичлар барча мамлакатларда бир хил мазмунда талқин қилинади, шунингдек, улар молиявий ҳисоботда яхлит тартибга асосан акс эттирилади. Бунинг негизида фойда солиғи бўйича ҳисобланган ушбу кўрсаткичлар турли мамлакатларда бир хилда молиявий ҳисобот элементлари сифатида тан олинганлиги, шунингдек уларни

бухгалтерия баланси ва молиявий ҳисоботнинг бошқа шаклларида умумқабул қилинган яхлит мезонлар асосида акс эттирилишига эришганлик ётади.

Фикримизча, фойда солиғини ҳисобга олишга асос бўлувчи кўрсаткичлар тизимига қуйидаги яхлит номдаги ҳамда бир хилда талқин этилиши лозим бўлган кўрсаткичларни киритиш мақсадга мувофиқ:

- солиққа тортишга қадар фойда (зарар);
- солиқ базасига доимий равишда қайта қўшиладиган харажатлар;
- солиқ базасига вақтинчалик қўшиладиган харажатлар;
- солиқ базасидан вақтинчалик айриладиган харажатлар ва зарарлар;
- фойданинг солиққа тортилмадиган қисми;
- солиққа тортиладиган база;
- солиқ имтиёзлари;
- солиққа тортиладиган фойда;
- солиқ ставкаси.

Бизнингча, хорижий мамлакатларда фойда солиғи ҳисоб-китоби бўйича кенг қўлланилаётган айрим кўрсаткичлар, чунончи “доимий фарқлар” ва “вақтинчалик фарқлар” каби кўрсаткичлар айнан шундай номланиши уларнинг бевосита фойда солиғига доирлигини номидан келиб чиқиб билдирмайди. “Доимий фарқлар” номли кўрсаткични “солиқ базасига доимий равишда қайта қўшиладиган харажатлар”, “вақтинчалик фарқлар”ни эса мос равишда “солиқ базасига вақтинчалик қўшиладиган харажатлар ва “солиқ базасидан вақтинчалик айриладиган харажатлар ва зарарлар” деб аташ тўғрироқ бўлади. Бу фойда солиғини ҳисоб-китоб қилишга асос бўладиган шу турдаги кўрсаткичларни аниқ ифодалаш имконини беради.

Хорижий тажрибада кенг қўлланилаётган фойда солиғига доир айрим кўрсаткичлар номи уларнинг иқтисодий моҳиятига тўлиқ монанд эмас.

1-чизма. Фойда солиғи кўрсаткичларини таснифлаш асослари

Масалан, солиққа тортишгача бўлган фойда кўрсаткичининг “ҳисоб фойдаси” номи билан аталиши унинг гуёки ҳисобда тизимли шаклланадиган кўрсаткичилигини билдиради. Аслида эса солиққа тортишгача фойда кўрсаткичи дунё мамлакатлари тажрибасида ҳам, республикамизда ҳам молиявий ҳисобда тизимли шаклланмайди, аксинча арифметик йўл билан топилади. Фикримизча, бу кўрсаткичининг аниқ номини “Солиққа тортишга қадар фойда (зарар)”, деб аташ тўғрироқ бўлади. Хориж тажрибасида “солиқ фойдаси” деб аталадиган кўрсаткич “солиққа тортиладиган фойда” деб номланиши лозим, чунки у мазмун ва моҳиятига кўра айнан солиқ солинадиган фойданинг миқдорини билдиради.

Фойда солиғи кўрсаткичларининг айримлари корхоналар учун актив, айримлари мажбурият, бошқа бирлари эса хусусий капитал элементлари ҳисобланади. Чунончи, қуйидаги фойда солиғи кўрсаткичлари узоқ ва қисқа муддатли активлар сирасига киради: (1) фойда солиғи бўйича узоқ муддатли дебиторлик қарз; (2) фойда солиғи бўйича узоқ муддатга кечиктирилган фойда солиғи; (3) фойда солиғи бўйича тўланган бўнак; (4) вақтинчалик фарқлар бўйича қисқа муддатга кечиктирилган фойда солиғи.

Мажбуриятлар сифатида тан олинадиган фойда солиғи кўрсаткичларига қуйидагиларни киритиш мумкин: (1) фойда солиғи бўйича узоқ муддатга кечиктирилган мажбуриятлар; (2) фойда солиғи қисқа муддатга кечиктирилган мажбуриятлар; (3) фойда солиғи бўйича жорий қарзлар.

Қуйидаги фойда солиғи кўрсаткичлари корхоналарнинг хусусий капитали элементи ҳисобланади: (1) фойда солиғи бўйича корхона ихтиёрига қолдирилган имтиёзлар; (2) ўтган йилларнинг қопланмаган зарари; (3) ҳисобот йилида камайтиришга олинган зарар суммаси.

Фойда солиғи кўрсаткичларини уларнинг қайси ҳисобот даврларига тегишлилигига кўра қуйидаги 3 та гуруҳга бўлиш мумкин:

- ўтган йилларга тегишли кўрсаткичлар;
- ҳисобот йилига тегишли кўрсаткичлар;

- келгуси йилларга тегишли кўрсаткичлар;

Фойда солиғи кўрсаткичлари тўғрисидаги ахборотлар реаллиги уларнинг ҳисобда тизимли ёки тизимсиз шаклланишига бевосита боғлиқ. Республикамизда амалда бўлган фойда солиғи кўрсаткичларини айнан шу белгиси бўйича 2-жадвалдаги тарзда таснифлаш мумкин.

2-жадвал

**Фойда солиғига доир кўрсаткичлар тўғрисидаги ахборотларнинг
тизимли ва тизимсиз шаклланишига муносабати**

т/р	Фойда солиғи кўрсаткичлари	Шакллантириш тартиби	
		Тизимли	Тизимсиз
1	Солиққа тортишга қадар фойда (зарар)		+
2	Чегирилмайдиган харажатлар ёки солиқ солинадиган базага киритиладиган харажатлар (доимий фарқлар)		+
3	Солиқ базасига доимий равишда қайта қўшиладиган харажатлар		+
4	Солиқ базасига вақтинчалик қўшиладиган харажатлар		+
5	Солиқ базасидан вақтинчалик айриладиган харажатлар ва зарарлар		+
6	Фойданинг солиққа тортилмайдиган қисми		+
7	Солиққа тортиладиган база		+
8	Солиқ имтиёзлари		+
9	Солиқ ставкаси		+
10	Ҳисобланган фойда солиғи суммаси	+	
11	Ўтган ҳисобот даври учун ҳисобланган фойда солиғи	+	
12	Ҳисобот даври учун ҳисобланган фойда	+	

	солиғи		
13	Фойда солиғи бўйича узоқ муддатли дебиторлик қарз	+	
14	Вақтинчалик фарқлар бўйича қисқа муддатга кечиктирилган харажатлар	+	
15	Фойда солиғи бўйича тўланган бўнак	+	
16	Вақтинчалик фарқлар бўйича қисқа муддатга кечиктирилган харажатлар	+	
17	Фойда солиғи бўйича узоқ муддатга кечиктирилган мажбурият	+	
18	Фойда солиғи бўйича узоқ муддатга кечиктирилган мажбурият	+	
19	Фойда солиғи бўйича жорий мажбуриятлар	+	
20	Фойда солиғи бўйича имтиёзларга кўра корхонада қолдирилган сумма	+	
21	Ҳисобот йилида камайтиришга олинган зарар	+	
22	Ҳақиқатда бюджетга ўтказилган фойда солиғи суммаси	+	
23	Солиқ имтиёзларининг ишлатилган қисми	+	

2-жадвалда кўриниб турибдики, амалдаги меъёрий ҳужжатларда кўзда тутилган ва кенг қўлланилаётган фойда солиғига доир энг асосий 23 та кўрсаткичдан 15 таси ёки 65%и тизимли шакллантирилади, қолган 8 таси ёки 35%и тизимли равишда шакллантирилмайди.

Чунончи, тизимли равишда шакллантирилмайдиган кўрсаткичларнинг аксарияти фойда солиғини ҳисоблашга асос бўлувчи кўрсаткичларга тўғри келади. Ушбу кўрсаткичларнинг тизимли равишда шакллантирилмаслиги, яъни арифметик йўл билан топилиши нафақат бухгалтерлар томонидан, балки солиқ идоралари, шунингдек, аудиторлар томонидан ҳисобланадиган фойда солиғи кўрсаткичларини аниқлашда кўп вақт сарфланишига олиб келмоқда. Бундан ташқари, фойда солиғини ҳисоблашга асос бўлувчи

кўрсаткичлар тизимсиз шаклланиши уларнинг ҳисобини юритишда, солиқ ва аудиторлик текширувларида ҳар хил хатоликларга йўл қўйилишига ҳам сабаб бўлмоқда. Бу солиқ идоралари ходимлари ва аудиторлар томонидан ўтказилаётган текширувларда риск ва хавф-хатар даражаси бошқа текширув объектларидагига нисбатан юқори бўлишига ҳам олиб келади.

Фойда солиғи кўрсаткичларининг макро ва микроиқтисодиёт равнақида тутган ўрни, серкирралиги, ҳисоб-китоблари мураккаблиги, ҳисоби ва аудитини замон талабларига мос равишда ташкил қилиш зарурияти уларнинг яхлит ва кенг қамровли таснифий асосларини яратишни тақозо этади. Ушбу кўрсаткичларни биз томонимиздан юқорида тавсия этилган мезонлар ва белгилар бўйича таснифлаш, уларни меъёрий ҳужжатларга киритиш ва амалиётга кенг жорий этиш, фикримизча, фойда солиғи кўрсаткичлари ҳисоби ва аудитининг назарий, методологик ҳамда ташкилий муаммоларини ҳал қилишда муҳим омил бўлиб хизмат қилиши лозим.

II-Боб. Фойда солиқ тизимларининг таркибини аниқлаш амалиёти ва бюджетга тўлаш амалиёти

2.1. Амалда фойда солиқ тўловчиларининг таркиби, солиқ объекти ва солиқ базаси

Солиқ кодексига кўра юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи тўловчилари бўлиб, молия йилида солиққа тортиладиган фойдага эга бўлган юридик шахслар ҳисобланади. Аммо солиққа тортишнинг алоҳида тартибига ўтган корхоналар, жумладан ягона солиқ тўловига ўтган микрофирма ва кичик корхоналар, савдо ва умумий овқатланиш ташкилотлари, ягона ер солиғи тўловчи қишлоқ хўжалик товари ишлаб чиқарувчилар бу солиқни тўловчиси ҳисобланишмайди. Улар ўзлари учун ихчамлаштирилган солиқни тўлайдилар. Булардан ташқари тадбиркорлик фаолиятининг фақат алоҳида турларига қатъий ставкада солиқ тўловчилар ҳам бу солиқни тўловчилари ҳисобланишмайди.

Юридик шахслар фойда солиғи бўйича бюджет билан ҳисоб-китобларни мустақил равишда амалга оширадилар. Айрим иқтисодиёт тармоқ корхоналари бюджет билан ҳисоб-китобларни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан марказлаштирилган тартибда амалга оширишлари мумкин (мисол учун, энергетика, нефтегаз-холдинг каби тармоқ корхоналарида).

Солиққа тортиш мақсадида фойдага солиқ тўловчиларни резидентлар ва норезидентларга ажратилади.

Ўзбекистон Республикасининг резиденти деб, Ўзбекистонда таъсис этилган ёки рўйхатдан ўтган ҳамда бош корхонаси Ўзбекистонда жойлашиб, Ўзбекистон Республикасидан ташқарида рўйхатдан ўтган юридик шахслар ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси резиденти бўлган юридик шахслар Ўзбекистонда ва ундан ташқаридаги фаолиятдан олган даромадларидан фойда солиғига тортиладилар.

Ўзбекистон Республикасининг норезидентлари эса, фақат Ўзбекистон Республикасида фаолият кўрсатишдан олган даромадлари бўйича солиққа тортиладилар.

Резидентлар доимий фаолият кўрсатувчилар бўлса, норезидентлар фаолияти Республикада вақтинчалик характерга эга бўлади.

Юридик шахслар фойда солиғи тўловчилари бўлиши учун қўйидаги шартларга жавоб бериши керак:

- рухсат этилган фаолиятдан фойда олиши (қонунчилик билан таъқиқланган фаолиятдан ташқари);

- ўзининг мол-мулкига эга бўлиши;

- мустақил тугалланган бухгалтерия балансига эга бўлиши;

- банкда ҳисоб рақамига эга бўлиши;

- идентификацион рақамга эга бўлиши.

- маҳаллий ҳокимият органларидан рўйхатдан ўтган бўлиши.

Умумий тартиб бўйича юридик шахслар қайд этилган шартларга жавоб берсагина фойда солиғи тўловчилар бўлиб ҳисобланадилар.

Солиқ кодексининг 127-моддасига кўра юридик шахслардан олинадиган фойда солиғининг объекти бўлиб, Ўзбекистон Республикаси резидентларининг ва норезидентларининг фойдаси ҳамда резидент ва норезидентларнинг чегирмалар қилинмаган ҳолда тўлов манбаидан солиқ солинадиган даромадлар ҳисобланади.

Солиқ солинадиган база эса жами даромад билан чегириб ташланадаган харажатлар ўртасидаги фарқ сифатида солиқ солинадиган фойданинг камайтирилиши ҳисобга олинган ҳолда ҳисоблаб чиқарилган солиқ солинадиган фойдадан келиб чиқиб белгиланади (Солиқ кодексининг 128-моддаси).

2.2. Фойда солиғи бўйича солиқни тўлиқ ва тўғри аниқлаш амалиёти

Юридик шахсларнинг фойда солиғи бўйича солиқни тўлиқ, тўғри аниқлаш (ҳисоблаш) учун уларнинг жами даромадлари таркибига нималар киришини мукаммал ўрганиш зарур бўлади.

Юридик шахсларнинг жами даромади таркибига улар томонидан олиниши лозим бўлган (олинган) ортилган товар, бажарилган иш, кўрсатилган хизмат ҳақлари каби пул ва бепул (пулсиз) қайтармаслик шарти билан олинган маблағлар киради. Демак, олинган кредитлар жами даромадга кирмайди.

Юридик шахсларнинг **жами даромадлари таркибига** қуйидагилар киради:

- товардлар (ишлар, хизматлар)ни сотишдан олинадиган даромадлар;
- бошқа даромадлар.

Товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишдан, шу жумладан ёрдамчи хизматлар томонидан реализация қилишдан қўшилган қиймат солиғи ва акциз солиғи чегириб ташланган ҳолда олинган тушум товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишдан олинадиган даромаддир.

Товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишдан олинадиган тушум юклаб жўнатилган товарлар (бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар) қийматидан келиб чиққан ҳолда товарларни жўнатиш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш ҳолларини тасдиқловчи ҳужжатлар асосида белгиланади.

Воситачилик фаолиятдан даромадлар оладиган юридик шахслар учун тушум дейилганда кўрсатилган хизматлар учун олиниши лозим бўлган ҳақ суммаси тушунилади.

Қурилиш, қурилиш-монтаж, таъмирлаш-қурилиш, ишга тушириш-созлаш, лойиҳа-қидирув ва илмий ишлар (хизматлар) бўйича, шунингдек

объектларни фойдаланишга тайёр қилиб қуриш чоғида шартномавий баҳолардан келиб чиқиб ҳақ тўлаш учун ҳисоб-китоб ҳужжатлари тақдим этилган, буюртмачилар томонидан бажарилган (кўрсатилган) ва тасдиқланган ишларнинг (хизматларнинг) қўшилган қиймат солиғи киритилмаган қиймати даромадга қўшилади.

Товарлар (ишлар, хизматлар) таннархидан ёки товарлар олинган баҳосидан паст баҳоларда (товарни олиш билан боғлиқ харажатларни ҳисобга олган ҳолда) реализация қилинганда, шунингдек товарлар (ишлар, хизматлар) бепул топширилганда солиқ солиш мақсадлари учун товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишдан олинган тушум товарларнинг (ишларнинг, хизматларнинг) таннархи ёки товарлар олинган баҳо асосида (товарни олиш билан боғлиқ харажатларни ҳисобга олган ҳолда) аниқланади.

Бошқа даромадларга товарларни (ишларни, хизматларни) ишлаб чиқариш ва реализация қилиш билан боғлиқ бўлмаган операциялардан олинадиган даромадлар киради. Жумладан:

- асосий воситалари ва бошқа мол-мулки чиқиб кетишидан олинадиган даромадлар;
- мол-мулкни оператив ижарага беришдан олинадиган даромадлар;
- асосий воситалар ва номоддий активларни молиявий ижарага беришдан олинадиган даромадлар;
- текин олинган мол-мулк, мулкый ҳуқуқлар, шунингдек ишлар ва хизматлар;
- инвентаризация натижасида аниқланган ортиқча товар-моддий захиралар ҳамда бошқа мол-мулк қиймати тариқасидаги даромадлар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги даромадлар;
- мажбуриятларни ҳисобдан чиқаришдан олинадиган даромадлар;

Бунга даъво муддати ўтган ҳисобдан чиқарилган мажбуриятлар ҳамда суднинг ёки ваколатли давлат органининг қарорига биноан ҳисобдан чиқарилган мажбуриятлар киради.

- талаблардан ўзганинг фойдасига воз кечиш шартномаси бўйича олинган даромадлар;

- жами даромаддан илгари чегириб ташланган харажатлар ёки зарарларнинг ўрнини қоплаш тарзида олинган даромадлар;

- хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан олинадиган даромадлар;

- ундириб олинган ёки қарздор томонидан тан олинган жарима ва пенялар;

- валюта ҳисобварақлари бўйича курсдаги ижобий фарқ;

- дивидендлар ва фоизлар;

- роялти;

- товарлар (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш Билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан олинадиган бошқа даромадлар.

Солик кодексига кўра қуйидагилар юридик шахс даромади сифатида қаралмайди:

- устав фондига (устав капиталига) олинган ҳиссалар;

- сотилаётган товарлар (ишлар, хизматлар) учун бошқа шахслардан дастлабки ҳақ (бўнак) тарзида олинган маблағлар (мол-мулк ёки мулкый ҳуқуқлар);

- бюджетдан берилган субсидиялар;

- агар маблағларни (мол-мулк ёки мулкый ҳуқуқларни) бошқа шахсга ўтказиш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш Ўзбекистон Республикаси Президентининг ёки Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори асосида юз бераётган бўлса, текин олинган маблағлар (мол-мулк ёки мулкый ҳуқуқлар), ишлар ва хизматлар;

- олинган грантлар;

– суғурта шартномалари бўйича суғурта товони (суғурта суммаси) тариқасида олинган маблағлар;

– инвестор ва давлат мулкани бошқариш бўйича ваколатли давлат органи ўртасида тузилган шартномага биноан инвестиция мажбуриятлари сифатида киритилаётган мол-мулк;

– ва бошқа қонунчиликда назарда тутилган даромадлар.

Юридик шахсларнинг жами даромадлари таркиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларини шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низом билан аниқланади ва қўйидаги кетма-кетликдаги кўрсаткичлар билан ифодаланади:

1) маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда.

ЯФ=ССТ-ИТ, бу ерда:

ЯФ-ялпи фойда, ССТ-сотишдан олинган соф тушум, ИТ-сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари;

2) асосий фаолиятдан олинган фойда.

АФФ=ЯФ-ДХ+БД-БЗ, бу ерда:

АФФ-асосий фаолиятдан олинган фойда, ДХ-давр харажатлари, БД-асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, БЗ-асосий фаолиятдан кўрилган бошқа зарарлар.

3) умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда (ёки зарар).

УФ=АФФ+МД-МХ,

бунда: УФ-умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда; МД-молиявий фаолиятдан даромадлар; МХ-молиявий фаолият харажатлари;

4) солиқ тўлангунча олинган фойда.

СТФ=УФ+ФП-ФЗ,

бунда: СТФ-солиқ тўлагунча олинган фойда; ФП-фавқулодда вазиятдан олинган фойда; ФЗ-фавқулодда вазиятдан кўрилган зарар.

Йилнинг соф фойдаси, корхона фойда солиғини ва ундан кейин ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғини тўлагандан сўнг корхонанинг ўзида қолади.

Жами даромаддан чегирмалар. Солиқ тўловчининг харажатлари солиқ солинадиган фойдани аниқлаш пайтида чегириб ташланади. Харажатлар ҳақиқатда қайси солиқ даврида амалга оширилган бўлса, ўша даврда чегирилади. Солиқ кодексига кўра (141-модда) харажатлар чегириладиган ва чегириб ташланмайдиган харажатларга бўлинади.

Чегириб ташланадиган харажатларга моддий харажатлар, меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, амортизация харажатлари ҳамда Солиқ кодексининг 145-моддасида назарда тутилган бошқа харажатлар киради.

Солиқ солинадиган базага киритиладиган, яъни чегирилмайдиган харажатларга қуйидагилар киради:

- моддий қимматликларнинг табиий камайиш нормаларидан ортиқча йўқотишлар ва бузилишлар;
- ходимларга бериладиган ёки солиқ тўловчининг умумий овқатланиш эҳтиёжлари учун ёрдамчи хўжаликлар томонидан ишлаб чиқариладиган товарлар (ишлар, хизматлар) бўйича нархдаги фарқлар (зарарлар);
- хизмат сафарлари, вакиллик харажатлари, ихтиёрий суғурта турлари бўйича ажратмалар бўйича белгиланган нормалардан ортиқча харажатлар;
- нодавлат пенсия жамғармаларига ажратмалар;
- хўжалик бошқаруви органини сақлаб туриш учун ажратмалар;
- умумий овқатланиш корхоналари ёки бошқа чет ташкилотларга жойларни бепул бериш харажатлари, ушбу корхоналар ва ташкилотлар учун коммунал хизматлар кўрсатиш қийматини тўлаш;
- йиллик молиявий ҳисоботни бир ҳисобот даврида бир мартадан ортиқ аудитдан ўтказиш харажатлари;
- солиқ тўловчининг фаолиятида талаб этилмайдиган касблар бўйича

кадрлар тайёрлаш харажатлари;

– ходимларга бепул кўрсатиладиган коммунал хизматлар, бериладиган озиқ-овқатлар, товарлар, маҳсулотлар ва бошқа қимматликлар ёки солиқ тўловчининг ходимлари учун ишлар ҳамда хизматларни бажариш қиймати, уларга бепул бериладиган уй-жой ҳақини тўлаш харажатлари (ёки уй-жой, коммунал хизматлар ва бошқалар учун пул компенсацияси суммалари);

– ходимларга қўшимча берилган таътилларга тўланган ҳақ ва улар юзасидан қонун ҳужжатларида назарда тутилган нормалардан ортиқча компенсациялар, бундан ноқулай ва ўзига хос меҳнат шароитларида, шунингдек оғир ва ноқулай табиий иқлим шароитларида ишлаганлик учун айрим тармоқларнинг ходимларига қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланган қўшимча таътиллار учун тўланган ҳақ мустасно;

– ходимларнинг овқатланиши, йўл ҳақи, даволаниши учун, даволаниш ва дам олиши учун йўлланмалар, экскурсиялар ва саёҳатлар учун, спорт секциялари, тўғараклари, клубларидаги машғулотларга, маданий-томоша, жисмоний тарбия ва спорт тадбирларига бориши учун, обунага ҳамда ходимларнинг шахсий фойдаланиши учун товарларга қилинган харажатларнинг ўрнини қоплаш ёки тўлаш ва бошқа шунга ўхшаш тўловлар;

– пенсияларга устамалар, пенсияга чиқаётган меҳнат фахрийларига бирйўла тўланадиган нафақалар;

– ходимларга тўланадиган моддий ёрдам (ходимнинг меҳнатда жароҳатланиши ёки унинг соғлиғига бошқача тарзда шикаст етказилиши ёхуд ходим оила аъзосининг вафоти муносабати билан бериладиган ёки ходимнинг вафоти муносабати билан оила аъзоларига бериладиган моддий ёрдам бундан мустасно);

– ишлаб чиқаришда шикастланганлик туфайли меҳнат лаёқатини йўқотганлик муносабати билан тегишли ваколатли органларнинг қарорларисиз ҳақиқатдаги иш ҳақиғача тўланадиган тўловлар;

– экология, соғломлаштириш ҳамда бошқа хайрия жамғармаларига, маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия ва спорт корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига, маҳаллий давлат ҳокимияти органларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига бадаллар киритиш;

– ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган соғлиқни сақлаш ва дам олишни ташкил қилиш тадбирларига харажатлар;

– маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ишларни (хизматларни) (шаҳарлар ва шаҳарчаларни ободонлаштириш ишлари, кишлоқ хўжалигига ёрдам кўрсатиш ва бошқа турдаги ишлар) бажаришга сарфланган харажатлар;

– атроф муҳитни ифлослантирганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик қонун ҳужжатларида белгиланган нормалардан ортиқча бўлганлиги учун компенсация тўловлари;

– кредит шартномасида муддатли қарзлар учун назарда тутилган ставкалардан ортиқча тўлов муддати ўтган ҳамда узайтирилган кредитлар (заёмлар) бўйича фоизлар;

– лойиҳалардаги ва қурилиш-монтаж ишларидаги камчиликларни, шунингдек объект ёнидаги омборга ташиб келтирилгунига қадар юз берган бузилишлар ва деформацияларни бартараф этиш бўйича харажатлар, коррозияга қарши муҳофазадаги нуқсонлар туфайли тафтиш ўтказиш (асбоб-ускуналарни қисмларга ажратиш) харажатлари, ушбу харажатларни камчиликлар, бузилишлар ёки зарарлар учун жавобгар бўлган маҳсулот етказиб берувчи ёки бошқа хўжалик юритувчи субъектлар ҳисобига ўрнини қоплаш мумкин бўлмаган миқдордаги бошқа шунга ўхшаш харажатлар;

– байрам саналари ва муҳим саналар, жамоат фаолиятидаги ютуқлар муносабати билан ходимларни рағбатлантириш ҳисобланадиган бир йўла мукофотлар;

– суд чиқимлари;

– айбдорлари аниқанмаган ўғирликлар ва камомаддан ёки айбдор томон ҳисобидан зарур суммаларнинг ўрнини қоплаш мумкин бўлмаганда кўрилган зарарлар;

– солиқ тўловчининг асосий воситалари ва бошқа мол-мулкнинг (активларининг) чиқиб кетишидан (балансдан чиқарилишидан) кўрилган (бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ аниқланадиган) зарарлар. Қуйидаги зарарлар бундан мустасно:

а) Ўзбекистон Республикаси Президенти ёки Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори асосида мол-мулкни бепул топширишдан кўрилган зарарлар,

б) телекоммуникациялар тармоқларида тезкор-қидирув тадбирлари тизимининг техник воситаларини бепул топширишдан ҳамда улардан бепул фойдаланиш ва уларга хизмат кўрсатишдан кўрилган зарарлар;

в) уч йилдан ортиқ фойдаланилган асосий воситаларни реализация қилишдан кўрилган зарарлар;

– хўжалик шартномалари шартларини ва қонун ҳужжатларини бузганлик учун тўланган ёки тан олинган жарималар, пеня ҳамда бошқа турдаги санкциялар;

давлат улушларини бошқариш бўйича бошқарувчи компаниялар, давлат ишончли бошқарувчилари ва ишончли бошқарувчилар хизматларининг қийматини ҳамда уларга мукофотлар тўлаш, шунингдек компанияларнинг бошқа профессионал бошқарувчиларига мукофотлар тўлашга доир харажатлар.

2.3. Фойда солиқ ставкалари, солиқ ҳисоблари ва бюджетга тўлаш тартиби

Юридик шахсларнинг фойда солиғи ставкалари ҳар йили Вазирлар Маҳкамасининг ёки Ўзбекистон Республикаси Президентининг кейинги йил

учун макроиктисодий кўрсаткичлар прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисидаги қарори билан тасдиқланади.

Тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи юридик шахслар ортиб боровчи якун билан чиқарилган фойда солиғи бўйича солиқ ҳисобини рўйхатдан ўтган жойдаги солиқ идораларига йилнинг ҳар чорагида ҳисобот чорагидан кейинги ойнинг 25 кунидан кечиктирмай, йил якунлари бўйича эса, йиллик молиявий ҳисобот тақдим этиладиган муддатда тақдим этилади.

Юридик шахс тугатилган тақдирда солиқ органи солиқ тўловчидан камроқ бўлган давр учун ҳисоботлар, солиқ ҳисобини тақдим этишни ёзма хабарнома топшириш йўли билан талаб қилиб олиши мумкин. Хабарномада бунинг сабаби ҳамда ҳисоботлар, солиқ ҳисоби қачон ва қайси давр учун тақдим этилиши лозимлиги кўрсатилади.

Юридик шахсни тугатиш ҳақида белгиланган тартибда қарор қабул қилинган тақдирда тугатиш комиссияси (тугатувчи) 5 кунлик муддатда бу ҳақда солиқ органини ёзма равишда хабардор қилади.

Юридик шахсни тугатиш ҳақида қарор қабул қилингандан сўнг солиқ тўловчи 15 кун ичида солиқ органига ҳисоботлар, солиқ ҳисобини тақдим этиши шарт.

Фойда солиғи бўйича ҳисоботлар, ҳисоб-китоблар қонун ҳужжатларида белгиланган шакл (1-илова) ва тартибда тақдим этилади.

Юридик шахслар фойда солиғини фойда солиғи бўйича ҳисобларни топшириш учун белгиланган кундан бошлаб 5 кун ичида тўлайдилар.

Йилнинг ҳисобот чорагида товарларни (ишларни, хизматларни) сотишдан энг кам иш ҳақининг 200 баробаридан кўпроқ миқдорда фойда олган юридик шахслар фойда солиғи бўйича жорий тўловларни ҳар ойнинг 15-кунида йилнинг чораги бўйича фойда солиғи суммасининг учдан бир қисми миқдорида тўлайди.

Юридик шахслар аванс тўловлар суммасини ҳисоблаб чиқариш учун йилнинг жорий чораги биринчи ойининг 5-кунигача солиқ рўйхатдан ўтган

жойдаги солиқ органига йилнинг тегишли чорагида тахмин қилинаётган фойда ҳамда белгиланган фойда солиғи ставкаси асосида маълумотнома (2-илова) тақдим этадилар.

Жорий тўловлар белгиланган муддатларгача бюджетга тўланмаса уларга нисбатан солиқ конунчилигида кўзда тутилган ҳар бир кечиктирилган кун учун ҳисобланган солиқ суммасига нисбатан 0,05 фоиз миқдорида пеня (молиявий жарима) қўлланилади.

Тахмин қилинаётган солиқ солинадиган фойдадан келиб чиққан ҳолда ҳисоблаб чиқарилган юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи суммаси ҳисобот даври учун бюджетга тўланиши лозим бўлган фойда солиғи суммасига нисбатан 10 фоиздан кўпроқ камайтирилган таҳдирда, давлат солиқ хизмати органи жорий тўловларни фойда солиғининг ҳақиқий суммасидан келиб чиқиб пеня (0.05 фоиз) ҳисоблаган ҳолда қайта ҳисоблаб чиқади.

Ҳисобот даврида товарлар (ишлар, хизматлар)ни сотишдан олган фойда 200 каррали минимал иш ҳақидан кам бўлган корхоналар чоракда бир марта солиқ тўлайдилар. Улар аванс (жорий) тўловларни тўламайдилар. Аввалги чоракларда тўлаган солиқлари эса ҳисобга олиб борилади.

Солиқ тўловчилар биринчи чорак, ярим йил ва йил ўтиши билан йил бошидан ҳисобланган якун билан солиқни ҳақиқий олинган фойдадан келиб чиқиб фойдага солиқни мустақил ўзлари ҳисоблаб чиқадиладар. Йил мобайнида тўлаган солиқлари ҳисобот йилида ҳисобланган солиқ суммасидан ҳисобга олинади.

Ҳақиқий олинган фойдага қараб ҳисобланган солиқ суммаси (фарқи) бюджетга чораклик ва йиллик молия ҳисоботи топшириш мўлжалланган кунгача тўланади.

Ортиқча тўланган солиқ суммаси келгуси тўловларга ўтказилади ёки солиқ тўловчига бошқа солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлардан қарзи

бўлмаса ундан ёзма ариза олган кундан бошлаб 30 кун ичида корхонага қайтарилади.

Фойдадан солиқни ҳисоблаш ва бюджетга ўтказиш жавобгарлиги фойдаларидан солиқ тўлашни амалга оширувчи юридик шахслар зиммасига тушади.

3-жадвал

Дивиденд ва фоизларга солиқ ҳисоби⁵

(2008 йил январь ойи учун, минг сўм ҳисобида)

Кўрсаткичлар	Тўловчи маълумоти бўйича	Солиқ инспекцияси маълумоти бўйича
Ҳисобланган дивидендлар ва фоизлар	2500	2500
Солиқ ставкаси	10	10
Бюджетга тўлаши лозим бўлган солиқ суммаси-жами	250	250

Дивиденд ва фоизлар тўловчи юридик шахслар қўйидаги шаклда (2-жадвал) солиқ ҳисобини топширадилар ва тўлов амалга оширилган ойдан кейинги ойнинг 5 кун ичида солиқ суммасини бюджетга ўтказишади.

Даромадларни манбаида тўловчи юридик шахслар молия йили тугаши билан 30 кун ичида давлат солиқ хизмати идораларига ҳамда даромад олган юридик шахсларга уларнинг талаблари бўйича далолатнома топширадилар. Унда шу шахсларнинг рўйхат рақамлари, номлари, умумий олинган даромад ва жами тўланган солиқ суммаси ҳисобот йили учун кўрсатилган бўлади.

⁵ Солиқ кодексига асосан ишлаб чиқилди.

III-Боб. Фойда солиғининг бюджет даромадларига таъсирини юмшатиш йўллари

3.1. Корхона фойда солиғини аниқлашда иқтисодий усулларида фойдаланиш

Давлат томонидан белгиланган ставкага қараб солиқни ҳисоблаш учун солиққа тортиладиган даромад солиқ ставкасига кўпайтирилади. Солиқни ҳисоблаш қуйидагича амалга оширилади:

$$C_d = D_c \times C_t$$

бу ерда: C_d - даромад (фойда) солиғи суммаси;

D_c - солиққа тортиладиган даромад;

C_t - солиқ ставкаси.

Ушбу формула асосида юридик шахслар даромад (фойда) солиғини ҳисоблаш мумкин.

Иқтисодий-статистик таҳлилнинг муҳим босқичларидан бири ўрганилаётган натижа кўрсаткичга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларни таъсирини ҳисоблаб топишдан иборат.

Даромаддан олинадиган солиқ суммасига (C_d) бир қанча омиллар таъсир қилади. Буларга даромаднинг солиқ тўланадиган қисми (D_c) ва солиқ ставкасини (C_t) киритиш мумкин. Натижа ва бу омиллар ўртасидаги боғлиқликни қуйидаги формула асосида аниқлаш мумкин:

$$C_d = D_c \times C_t$$

1. Солиқ суммасининг даромадлар ўзгариши эвазига ўзгарганлигини ($DC_{дс}$) аниқлаш учун даромадларнинг ҳисобот давридаги фарқини ($D_{с1} - D_{с0}$) солиқ ставкасининг режадаги миқдорига ($C_{т0}$) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{дс} = (D_{с1} - D_{с0}) \times C_{т0}$$

2. Солиқ суммасининг солиқ ставкаси эвазига ўзгаришини ($C_{ст}$) ҳисоблаш учун солиққа тортиладиган даромад суммасининг ҳақиқий миқдорини ($D_{с1}$) солиқ ставкасини ўзгаришига ($C_{т1} - C_{т0}$) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{д} = \Delta D_{с1} \times (C_{т1} - C_{т0})$$

Агар ҳисоб-китоблар тўғри амалга оширилса, шу икки омилнинг таъсири натижаси ўзгаришларнинг умумий йиғиндисига тенг бўлиши лозим:

$$\Delta C_{д} = \Delta C_{дс} \pm \Delta C_{ст}$$

Келтирилган омилли статистик таҳлил усулини амалиётда қўллаш учун амалий масала (4-жадвал).

4-жадвал

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Жами фарқи (+, -)	Шу жумладан, даромад эвазига	Солиқ ставкаси эвазига
Солиққа тортиладиган даромад, минг сўм	10000	20000	+10000	X	X
Солиқ ставкаси, %	6	5	-1	X	X
Солиқ суммаси, минг сўм	40	50	+10	20	-40

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, даромаддан олинадиган солиқ суммаси 60,0 минг сўмга кўпайган. Бунга иккита омилнинг таъсири қуйидагича бўлади:

1. Солиққа тортиладиган даромад суммасининг 10000 минг сўмга кўпайганлиги солиқ суммасининг 56,29 минг сўм ($10000 \times 6\%$) кўпайишига олиб келган.

Солиқ ставкаси ўзгаришида таъсирида солиқ суммаси 40 минг сўмга камайишига олиб келди.

Одатда шу икки омил таъсири солиқ суммасининг умумий фарқига тенг бўлиши керак, яъни $26-40=-14$ минг сўм. Демак, ҳисоб-китобларимиз тўғри амалга оширилган.

Юқоридагиларга асосланиб, ҳар бир омил таъсирининг улушини ҳисоблаш мумкин. Бизнинг мисолимизда даромад солиғининг 13,3 фоизга ($20:60 \times 100$) ўсиши солиққа тортиладиган даромад суммасининг кўпайиши эвазига ошганлигини кўрамиз. Аммо солиқ ставкасининг 2 фоизга камайганлиги, солиқ суммасини 139,3 фоизга камайтирганлигини кўрдик. Шу икки омил таъсири 100 фоизга ($133 \text{ фоиз} - 39 \text{ фоиз}$) тенг. Биз ушбу ҳисоб-китобларни услубий асос бўлиши учун келтирмоқдамиз, чунки солиқ суммаси кўп ҳолларда шу икки омил таъсирида ўзгариб туради.

Ушбу параграфда келтирилган усуллар ёрдамида корхоналар даромад солиғини иқтисодий-статистик жиҳатдан таҳлил қилиш зарур. Таҳлил маълумотларидан кўриниб турибдики, корхонанинг даромадлари ошиши билан, бюджетга тўланадиган солиқ суммаси ҳам ортиб боради. Демак, корхона даромадлари ошишидан ҳам корхона, ҳам давлат бюджети манфаатдор экан.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, биз келтириб ўтган *услубий усулларни* амалиётда қўллаб иш кўрилса, бундан даставвал солиқ идоралари ходимларига, шунингдек, ҳисоб-статистика ташкилотлари ходимлари ва корхона мутахассисларига бирмунча қулайликлар яратилиши шубҳасиздир.

3.2. Корхона фойдаси бюджет даромадларининг таъсирини юмшатиш йўллари

Фойда кўрсаткичининг барқарорлик, жумладан, молиявий барқарорлик омили эканлигини ҳам эътироф этиш лозим. Чунки мураккаб бозор иқтисодиёти шароитида корхонанинг молиявий барқарорлиги ва унга узлуксиз равишда эришиш тўғрисида гап кетар экан буни фойдадан ажралган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Зеро молиявий барқарорлик ҳам фойда билан бирга тўлиқ бўлиши мумкин. Ҳар қандай корхона учун молиявий барқарорлигини ифодаловчи фойда кўрсаткичи ўзгаришининг омилли таҳлилини амалга ошириш алоҳида долзарблик касб этади. Бу, жумладан, мамлакатимиз иқтисодиётининг муҳим тармоқларидан бири бўлган енгил саноат тармоғи корхоналарига тааллуқлидир.

4-жадвалда мамлакатимиз енгил саноат корхоналарининг молиявий барқарорлигини ифодаловчи фойда кўрсаткичи ўзгаришининг омилли таҳлили амалга оширилган бўлиб, улар асосида бу корхоналар тараққиёт истиқболлари молиявий жиҳатларига тегишли бир неча хулосаларни чиқариш мумкин. Назаримизда, уларнинг энг муҳимлари қуйидагилардан иборат:

1. Корхоналарнинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи фойда кўрсаткичи ўзгариши омилли таҳлилининг тўлиқлиги қуйидаги кўрсаткичларнинг ўзгаришига эътибор бериш билан боғлиқ: а) фойдадан солиқлар тўлангунга қадар молиявий натижа; б) маҳсулот реализацияси; в) реализация қилинган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари; г) реализациядан олинган фойда; д) давр харажатлари ва бошқа харажатлар. Ана шу кўрсаткичларнинг ўзгариши комплекс тарзда инобатга олинмас экан енгил саноат корхоналари молиявий барқарорлигини ифодаловчи фойда кўрсаткичи ўзгаришининг омилли таҳлилини етарли даражада тўлиқ амалга оширилди, деб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси енгил саноат корхоналари молиявий барқарорлигини ифодаловчи фойда кўрсаткичи ўзгаришининг омилли таҳлили⁶

Т / Р	Кўрсаткичлар	Й и л л а р ¹														
		2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1.	Фойдадан солиқлар тўлангунга қадар молиявий натижа, млн. сўмда.	10284,0	8063,0	3768,0	9065,0	4187,0	2967,0	14423,0	11397,0	17886,0	45747,0	44875,0	96606,0	111097,0	131094,0	157313,0
	Унинг олдинги йилдан фаркланиши, +, - % да.	100,0	-21,6	-53,3	2,4 марта	-53,1	-29,3	4,7 марта	-21,0	+56,9	2,5 марта	-1,9	2,2 марта	+15,2	+18,0	+20,0
2.	Маҳсулот реализацияси, млн. сўм.	163853,0	243305,0	395494,0	412865,0	305771,0	259437,0	259272,0	269029,0	445722,0	915486,0	1013611,0	1581479,0	1976849,0	2569903,0	3340874,0
	Маҳсулот реализациясининг олдинги йилга нисбатан ўзгариши, +, - % да	100,0	+84,5	+62,5	+4,4	-26,0	-15,2	-0,1	+3,7	+65,7	2,0 марта	+10,7	+56,0	+25,0	+30,0	+30,0
3.	Реализация қилинган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари, млн. сўм.	134831,0	206869,0	368182,0	384081,0	283081,0	229231,0	236229,0	235176,0	382270,0	771393,0	896521,0	1308153,0	1582865,0	1978581,0	2473226,0
	Унинг олдинги йилдан фаркланиши, +, - % да.	100,0	+53,4	+78,0	+4,3	-26,3	-19,1	+3,1	-0,5	+62,5	2,0 марта	+16,2	+45,9	+21,0	+25,0	+25,0
4.	Реализациядан олинган фойда, млн. сўм.	29022,0	36434,0	27312,0	28784,0	22698,0	30206,0	23043,0	33854,0	63452,0	144093,0	117090,0	273326,0	341658,0	427072,0	555194,0
	Унинг олдинги йилдан фаркланиши, +, - % да.	100,0	+25,5	-25,1	+5,4	-21,2	+33,1	-23,8	+46,9	+87,4	2,3 марта	-28,8	2,3 марта	+25,0	25,0	+30,0
5.	Давр харажатлари ва бошқа харажатлар, млн. сўм	19407,0	29936,0	42253,0	47989,0	37388,0	32526,0	48710,0	49797,0	68050,0	110144,0	123999,0	185462,0	205863,0	236743,0	260417,0
	Уларнинг олдинги йилдан фаркланиши, +, - % да.	100,0	+54,3	+41,1	+13,6	-22,1	-23,1	+49,8	+2,2	+36,7	+61,8	+12,6	+49,6	+11,0	+15,0	+10,0
6.	Фойда ўзгаришининг омиллари - жами															
	шу жумладан:															
	- реализация ҳажмининг ўзгариши ҳисобига, млн. сўм.	-	79452,0	152189,0	17371,0	107086,0	-46507,0	-165,0	9757,0	176693,0	469764,0	98125,0	567868,0	395370,0	593054,0	770971,0
	- ишлаб чиқариш таннарининг ўсиши ҳисобига, млн. сўм. (-)	-	72038,0	161313,0	-15899,0	101000,0	53850,0	6998,0	1054,0	147095,0	389123,0	-125128,0	-411602,0	-274712,0	-395716,0	-494645,0
	- давр харажатларининг ўсиши ҳисобига, млн. сўм (-)	-	-10529,0	-12317,0	-5736,0	10601,0	4862,0	16184,0	1087,0	18253,0	-42094,0	-13855,0	-61463,0	-20401,0	-30879,0	-23674,0

⁶ 2014-2015 йиллар учун башорат кўрсаткичлари келтирилмоқда

2. Корхона молиявий барқарорлигини ифодаловчи фойда кўрсаткичи ўзгаришининг омилли таҳлилини амалга оширишда, энг аввало, таҳлил даври давомида фойдадан солиқлар тўлангунга қадар молиявий натижанинг қай даражада ўзгарганлигига эътибор бериш лозим.

Шу нуқтаи- назардан жадвал маълумотлари 2001-2013 йиллар давомида мамлакатимиз энгил саноат корхоналари учун ўзига хос бўлган ҳолатнинг таркиб топганлигини кўрсатмоқда. Бу ҳолат ушбу кўрсаткичнинг 2001 йилдан кейинги дастлабки икки йил учун олдинги йилга нисбатан, мос равишда, 21,6 ва 53,3 фоизли пунктга пасайганлиги ва 2004 йилда эса 2003 йилга нисбатан бирданига 2,4 мартага ортганлиги билан изоҳланади.

Айнан шундай кўламда бўлмаса-да, бундай ҳолатнинг кейинги йиллар учун ҳам хос эканлигини аниқлашимиз мумкин. Умуман, фойдадан солиқлар тўлангунга қадар молиявий натижанинг олдинги йилга нисбатан кескин камайиши ёки аксинча, кескин ортиши билан боғлиқ ҳолатнинг мамлакатимиз энгил саноат корхоналарига ҳослиги бу ерда маълум бир муаммоларнинг мавжуд эканлигидан далолат беради. Хусусан, бу кўрсаткичнинг 2007 йилда 2006 йилга нисбатан 4,7 марта ошиб, унинг 2008 йилдаги даражаси 2007 йилдагисининг бор-йўғи 79,0%ини ташкил этганлиги; 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 2,5 марта ошиб, унинг 2011 йилдаги даражаси 2010 йилга нисбатан 98,1%га тенг бўлганлиги ва яна 2012 йилда 2011 йилга нисбатан 2,2 мартага ортганлиги, ҳеч бўлмаганда, ўзига хос тарзда изоҳланишни талаб этади.

3. Корхона молиявий барқарорлигини ифодаловчи фойда кўрсаткичи ўзгаришининг омилли таҳлилида инобатга олиниши лозим бўлган иккинчи кўрсаткич реализация ҳажми ва унинг ўзгариши бўлиб, ушбу кўрсаткичнинг 2001-2013 йиллар орасидаги даражаси икки ёқламалик характерга эга эканлигини қайд этиш жоиз. Гап шундаки, ушбу кўрсаткичнинг ўсиш суръатлари 2001-2007 йиллар орасида йилдан-йилга пасайиб бориш тенденциясига эга бўлган. Гарчи 2001-2004 йиллар оралиғида маҳсулот реализацияси ҳажми олдинги йилга нисбатан абсолют суммаларда ўсган

бўлишига қарамай уларнинг ўсиш суръатлари йилдан-йилга пасайиб (2002 йилда – 184,5%; 2003 йилда – 162,5%; 2004 йилда – 104,4%) борган. 2004-2007 йиллар оралиғида эса вазият янада мураккаблашган. Бу йиллар оралиғида мамлакатимиз енгил саноат корхоналарида маҳсулот реализацияси ҳажми йилдан-йилга абсолют суммаларда ҳам пасайган. Фақат 2008 йилдан бошлаб, бу борадаги вазият ижобий томонга ўзгара бошлаган, холос ва бу ҳолат 2013 йилгача давом этган. Шундай ҳолатнинг сақланиб қолиши навбатдаги 2014-2015 йилларда ҳам башорат қилинмоқда.

Корхоналарнинг реализация ҳажми кўрсаткичининг ўзгаришига тегишли ҳолатнинг юқоридаги тартибда таҳлил қилиниши, бизнингча, республикаимиз енгил саноат корхоналари молиявий барқарорлигини ифодаловчи фойда кўрсаткичи ўзгаришининг омилли таҳлили жараёнида бу саволларнинг аниқ жавобига эга бўлиш лозим.

4. Реализация қилинган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ва унинг олдинги йилга нисбатан ўзгариши корхоналар молиявий барқарорлигини ифодаловчи фойда кўрсаткичи ўзгаришининг омилли таҳлилида инобатга олиниши лозим бўлган учинчи кўрсаткич ҳисобланади. 4-жадвалда келтирилган маълумотлар кейинги 13 йил давомида фақат 3 марта ушбу кўрсаткичнинг даражаси олдинги йиллардагига нисбатан паст бўлганлигини кўрсатмоқда. Айтиш жоизки, ундаги фақат икки ҳолатни ижобий тарзда эътироф этиш мумкин. Чунки жадвал маълумотларидан кўринганидек, 2005 йилда тармоқ корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш таннархининг олдинги йилга нисбатан 26,3%га пасайганлиги, асосан, шу даврда реализация ҳажмининг ҳам 26,0%га пасайганлиги билан изоҳланади. 2006 йилда маҳсулот реализацияси ҳажмининг 15,2%га пасайганлиги шароитида маҳсулот ишлаб чиқариш таннархининг ундан юқорироқ суръатларда, яъни 19,1%га пасайганлиги, 2008 йилда эса маҳсулот реализацияси ҳажмининг 3,7%га ошганлигига қарамай маҳсулот ишлаб

чиқариш таннархининг 0,5%га камайганлигини, ҳақиқатдан ҳам, ижобий ҳолат сифатида эътироф этиш мумкин.

Таҳлил қилинаётган даврда маҳсулот ишлаб чиқариш таннархининг олдинги йилга нисбатан ўсиш суръати маҳсулот реализациясининг ўсиш суръатларидан етти ҳолатда паст (ижобий ҳолат), икки ҳолатда (2003 ва 2011 йилларда) эса – юқори (салбий ҳолат) бўлган. Шунингдек, 1 марта (2007 йилда) олдинги йилга нисбатан реализация ҳажми пасайган вазиятда маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи, аксинча, ортган.

5. Реализациядан олинган фойда ва унинг олдинги йилга нисбатан ўзгариши корхоналар молиявий барқарорлигини ифодаловчи фойда кўрсаткичи ўзгаришининг омилли таҳлилида инобатга олинади лозим бўлган тўртинчи кўрсаткич бўлиб, у учун тадқиқот даврида қуйидагиларнинг хос эканлигини аниқлаш мумкин:

а) 2001-2013 йиллар давомида реализациядан олинган фойданинг даражаси олдинги йилларга нисбатан тўрт ҳолда кам бўлган;

б) маҳсулот реализациясининг олдинги йилга нисбатан ўзгариши 2003 йилда 2002 йилга нисбатан 62,5% ва 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 10,7%га ошганлиги шароитида реализациядан олинган фойда кўрсаткичининг, аксинча, шу даврларда, мос равишда, 25,1% ва 28,8%га камайганлигини соғлом ҳолат деб бўлмади;

в) олдинги йилга нисбатан 2012 йилда маҳсулот реализациясининг 56,0%га ва реализация қилинган маҳсулот ишлаб чиқариш таннархининг 45,9%га ошганлиги шароитида реализациядан олинган фойданинг 2,3 мартага ортганлиги, ўзига хос тарзда, батафсил изоҳланишни тақозо этади;

г) корхоналарда реализациядан олинган фойда, маҳсулот реализацияси ва реализация қилинган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги ўзгаришлар ҳар доим ҳам ўзаро пропорционаллик характериға эға бўлмай, улар ўртасида кучли боғланиш мавжуд эмас.

6. Фойда кўрсаткичи ўзгаришининг омилли таҳлилида давр харажатлари ва бошқа харажатларнинг ўзгариши муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг даражаси 2001-2013 йиллар давомида фақат икки мартагина олдинги йилдаги даражадан кам (2005-2006 йилларда) бўлган, холос. Айрим вазиятларда бу харажатларнинг олдинги йилга нисбатан 2-10% ўсиши содир бўлса, бошқа ҳолларда уларнинг олдинги йилга нисбатан ўсиши 50-60% атрофида бўлган. Вазиятнинг бундай эканлиги яна бир қанча ўринли саволларнинг кун тартибига қўйилишини талаб этади.

7. Корхоналар молиявий барқарорлигини характерловчи кўрсаткичлардан бири сифатида эътироф этилган фойда кўрсаткичининг даражасига юқорида кўриб чиқилган уч омилнинг таъсири куйидагича бўлган:

а) 2001-2013 йиллар давомида реализация ҳажмининг ўзгариши фойданинг ўзгаришига уч марта салбий таъсир кўрсатган ва натижада фойда суммаси 165,0 млн. сўмдан (2007 йил) 107086,6 млн. сўмгача (2005 йил) камайган. Қолган ҳолларда реализация ҳажмининг ўзгариши фойданинг даражасига ижобий таъсир кўрсатган ва унга тегишли бўлган сумманинг ортишига олиб келган;

б) реализация қилинган маҳсулот ишлаб чиқариш таннархининг ўсиши ҳисобига фойда суммасининг 2001-2013 йиллар оралиғида етти марта камайиши содир бўлган. Фойда суммасининг камайиш даражаси шу ораликда 15899,0 млн. сўмдан (2004 йил) 411602,0 млн. сўм (2012 йил) атрофида бўлган;

в) давр харажатлари ва бошқа харажатларнинг ўсиши ҳисобига фойда суммасининг камайиши ҳам етти марта рўй берган. Натижада мамлакатимиз енгил саноат корхоналарининг фойдаси йилига 5736,0 млн. сўмдан (2004 йил) 61463,0 млн. сўмгача (2012 йил) камайган.

Корхоналар молиявий барқарорлигини ифодаловчи фойда кўрсаткичи ўзгаришининг омилли таҳлили натижалари бу кўрсаткичнинг даражасига,

аввало, реализация ҳажми, реализация қилинган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ҳамда давр харажатлари ва бошқа харажатларнинг ўзгариши сезиларли таъсир кўрсатиши мумкинлигидан дарак бермоқда. Корхоналар учун фойда молиявий барқарорлик омили бўлиб ҳисобланади, шу боисдан унга эришиш учун, бир томондан, реализация қилинган маҳсулот ҳажмининг йилдан-йилга ўсиб боришини таъминлаш ва иккинчи томондан эса, реализация қилинган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ҳамда давр харажатлари ва бошқа харажатларнинг қисқартирилишига эришишга алоҳида эътибор бериш зарур. Икки йўналишдаги вазифани муваффақиятли уддалай олган корхонагина молиявий барқарор натижага эришиши ва мураккаб бозор иқтисодиёти шароитида соғлом фаолият юритиши мумкин.

3.3. Фойда солиғини корхоналар фаолиятига таъсирини мақбуллаштириш йўллари

Бозор иқтисодиётининг асосий талабларидан бири мулкнинг хилма-хиллигидир, шу сабабли бозор иқтисодиёти шароитида турли шаклдаги хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий фаолиятни амалга оширадилар. Масалан, хусусий корхоналар, жамоа корхоналари, ҳиссадорлик жамиятлари, масъулияти чекланган жамият, ҳар хил турдаги фирмалар, хусусий тадбиркорлар ва бошқалар. Лекин уларнинг фаолиятини бошқарувига давлатнинг бевосита аралашуви чекланади. Ушбу субъектлар қонун таъқиқламаган фаолият тури билан шуғулланиб, белгиланган тартибда солиқларни бюджетга тўлаб борадилар.

Юридик шахсларни солиққа тортиш соҳасида мулкчилик шаклидан қатъий назар, барча корхоналар ва ташкилотлар бир хил шароитга эга бўладилар, уларнинг солиққа оид ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ўзаро тенглашиб бормоқда. Бунга мисол тариқасида, 2007 йилдан бошлаб барча юридик шахслар сингари тижорат банкларининг фойда солиғига ўтказилиши, савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг ягона солиқ тўлови тўлашга

ўтказилишини келтириш мумкин. Белгилангна солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг ундирилиши, мамлакатда солиқ сиёсатини амалга ошириш бевосита иқтисодиётни солиқлар ёрдамида тартибга солишни назарда тутди. Ушбу чора-тадбирларнинг натижаси ўлароқ, жамиятни ижтимоий кафолатлаш, молиявий барқарорлигини таъминлаш, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи хўжалик субъектларининг фаолиятини тартибга солиш, табиий бойликлардан тежаб-тергаб фойдаланишни ва атроф-муҳитни муҳофаза этиш каби бир қанча ижобий натижаларга эришилади. Биз кўйида солиқ юкини камайтириш ва корхоналар инвестицион фаолиятини ривожлантиришда фойда солиғини такомиллаштиришга доир тавсияларни келтирамиз:

- солиқ кодексига киритилган ўзгаришларга мувофиқ, 2006 йилдан бошлаб корхоналарда кўрилган зарарларни зарар кўрилган ҳисобот йилидан кейинги беш йил муддат давомида тақсимлаб ўтказиш тартиби амалиётга жорий этилди. Бунда кейинги даврга ўтказилаётган зарар миқдори солиқ солинадиган фойданинг 50 фоизидан ошиб кетмаслиги назарда тутилган. Бир неча йил давомида зарар кўриб ишлаётган корхоналар учун фойда олиб ишлаб бошлаган даврида илгари кўрилган зарарларини тўлиқ қоплаб имкониятларини бу чеклов бир мунча камайтиради, шундан келиб чиқиб зарарларни қоплаш учун берилган муддатнинг қайта кўриб чиқилиши ва зарарни тўлиқ қоплаб бўлгунга қадар муддатнинг белгиланиши мақсадга мувофиқдир;

- фойда солиғига тортиш амалиёти қўлланиб келинаётган ҳисобот даврида солиқ солинадиган базадан чегирилмайдиган, лекин келгуси даврда чиқариладиган харажатлар хўжалик юритувчи субъектлар ҳисоботларини юритишда чалкашликларни келтириб чиқармоқда, ушбу харажатларнинг бекор қилиниши корхона бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш ҳисобини бирхиллаштириш сайин қўйилган қадам бўлиб хизмат қилади.

Айтиш жоизки, соф фойдани аниқлашда ҳам бир қатор муаммоларга дуч келинади. Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи бўйича солиқ солинадиган базани аниқлашда соф фойда солиқ тўлангунга қадар фойдадан юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи суммаси чегирилган ҳолда аниқланади. Соф фойда корхона молиявий натижаларини шакллантиришда солиқ тўлангунга қадар фойдадан юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи ҳамда фойдадан олинadиган бошқа солиқлар ва мажбурий тўловлар чегирилган ҳолда аниқланади. Бундан кўриниб турибдики, солиқ ҳисоботи шакллари ва молиявий ҳисобот шакли кўрсаткичлари бир-бирига мувофиқ эмас.

Шунингдек, юридик шахслардан олинadиган фойда солиғини базасини аниқлашда солиқ солинадиган базадан дивиденд ва фоиз кўринишидаги даромадлар чеириб ташланади. Бунга сабаб, Солиқ кодексининг 156-моддасида дивидендлар ва фоизларга тўлов манбаида солиқ солиниши белгиланган. Яъни мазкур даромадларга солиқ солиш дивиденд ва фоиз кўринишидаги даромадларни тўлаб берувчи юридик шахс томонидан фойда солиғи ушлаб қолинади ва бюджетга тўлаб берилади. Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи бўйича солиқ солинадиган базани аниқлашда солиқ солинадиган базадан олиниши лозим бўлган дивидендлар чегириб ташланади. Бунга сабаб, Солиқ кодексининг 296-моддасида солиқ солинадиган база олиниши лозим бўлган (олинган) дивидендлар суммасига камайтирилиши белгиланган. Бунинг натижасида олиниши лозим бўлган (олинган) дивидендлар суммасига ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи солинмасдан қолмоқда.

Мазкур муаммоларни бартараф этиш, корхоналар фойдасини солиққа тортиш тизимини ва солиққа тортиш базасини ҳисоблаш жараёнини соддалаштириш, шу билан бирга солиқ қонунчилиги барқарорлигини таъминлаш мақсадида қуйидагиларни тавсия этиш зарур эди:

Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи ҳамда ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи бўйича солиқ солинадиган базани бир хил қилиб белгилаш мақсадга мувофиқ;

Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи бўйича солиқ солинадиган базани ҳисоб-китоб қилиш тартибини соддалаштириш яъни олиниши лозим бўлган дивидендлар ва олиниши лозим бўлган фоизлар кўринишидаги даромадларни бириктириб, тўлов манбаида солиқ солинадиган даромадлар кўринишида акс эттирилиши мақсадга мувофиқ;

Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи базасини ҳисоблаб чиқаришда олиниши лозим бўлган (олинган) дивидендлар суммасини киритиш, бунда Солиқ кодексининг 296-моддасига тегишли ўзгартириш киритилиши яъни солиқ солинадиган базани камайтириш назарда тутилган суммалар таркибидан олиниши лозим бўлган (олинган) дивидендлар суммасини чиқариб ташланиши мақсадга мувофиқ.

Корхона молиявий сиёсатида фойда ва харажатларни бошқариш давлат бюджети ислохотларининг асосларидан бири бўлиб, бюджет жараёнининг тегишли босқичларини аниқлаштириш, харажатларни режалаштириш, кўриб чиқиш, тасдиқлаш ва бюджет ижроси ҳамда назорат жараёнларида давлат харажатларининг самарадорлигини таъминлашда муҳим ўрин эгаллайди. Бюджет жараёнининг босқичлари нафақат бюджет маблағлари самарадорлигини таъминлаш, шунингдек, жамиятда муҳим таркибий ўзгаришларни амалга ошириш характериға ҳам эға. Қайд этилган ҳолатларни юзаға келтиришда замонавий молиявий сиёсатда ўрта муддатли бюджет амалиёти (ЎМБА) татбиқ этилиши нафақат бюджет жараёнини, балки бюджет маблағларидан молиялаштирилувчи харажатларнинг натижавийлиги ва самарадорлигига эътибор қаратилиши муҳимдир. Чунки натижавийликка қаратилган харажатлар корхона фойдасини оширишға ва шу орқали бюджет даромадларига тушадиган фойда солиғини оширади.

IV Боб. Самарқанд шаҳар ҳокимлиги молия бўлимида ҳаёт фаолияти хавфсизлигини ҳолати ва самарали ташкил этиш йўллари

4.1. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг аҳамияти

Ватанимиз миллий давлатчилиги ва иқтисодий мустақиллиги, қудратли интеллектуал салоҳиятининг юксак бўлишида сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва маърифий йўналишларда олиб борилаётган кенг қамровли тадбирлар мажмуасида, аҳоли ва ҳудудларни турли вазиятлардан муҳофаза қилиш, инсон хавфсизлиги ва саломатлигини сақлаш алоҳида ўрин тутди, шунинг учун ҳам бу соҳа миллий давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А. Каримов мазкур масаланинг долзарблигига алоҳида эътибор бериб, республикамиз мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ «Сиёсатимизнинг асл моҳияти аҳоли хавфсизлигини таъминлаш, уларни турли хил офатлар ва фавқулодда вазиятлардан ҳимоя қилишдир» деб алоҳида таъкидлаб келмоқдалар.

Олдинги асрда икки қарама-қарши сиёсий қарашларнинг бир-бирига фаол қаршилиги вақтларида бутун аҳоли қатлами фақат замонавий қирғин қуроллари ва ҳужумкор воситалардан ҳимояланиш руҳида тарбияланган бўлса, ҳозирги вақтда фуқаро муофазаси янги ижтимоий-иқтисодий зарурият асосида шаклланимоқда, мамлакатимизни ва аҳолини турли фалокатлар ва алоқатлардан сақлаш уларнинг меҳнатини, яшабини муҳофаза этиш руҳида тарбиялашга йўналтирилмоқда.

Шунинг учун фуқароларни турли бўладиган таъсирлардан сақлаш ҳозирги куннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланса, худди шундай бизнинг ўлкамиз табиий офатлар (ер силкиниши, ер сурилиши, сел, сув тошқини ва ҳ.к.) бўлишига мойил ўлка бўлганлигидан ҳамда техноген авариялар ва экологик мувозанатни бузилиши натижасида унинг оқибатларидан, фуқаролар меҳнат муофазасини, халқ хўжалиги тармоқларини, моддий ресурсларни, техникаларни ва табиатни асраш, зарар кўрган ҳудудларда

кутариш – тиклаш ишларини олиб бориш ҳам жуда муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Юқоридаги вазифаларни ҳал қилишда Ўзбекистон минтақаси учун хос бўлган табиий офатларни, ишлаб чиқариш аварияларини ва юзага келадиган экологик вазиятларни фуқаро ҳаёт фаолиятидаги меҳнат хавфсизлигини чуқур таҳлил этиш натижасидагина ҳар қандай вазиятлардаги моддий, маънавий йўқотишлар кўламини қисқартиришга еришиш мумкин.

Инсон ва табиат жамият ўртасидаги муносабатда ҳам, инсон табиатнинг қонунлари ва ундан келиб чиқадиган кўпгина ҳодисаларнинг олдида жамиятларнинг ўртасида ёки бошқа сабаблардан келиб чиқадиган вазиятларда ҳозирда инсон ожизлик қилиши мумкин.

4.2. Самарқанд шаҳар ҳокимлиги молия бўлими ходимлари ходимлари меҳнат ва ёнгин хавфсизлиги доирасидаги чора-тадбирлари

Саноатнинг барча тармоқларида ходимлар саломатлигини ҳимоя қилиш, меҳнат шароитларини яхшилаш ва техника хавфсизлигини таъминлашга доир омилларини излаб топиш, меҳнатни самарали ижодга айлантириш жамиятимизнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Ходимларнинг саломатлигини сақлаш касб касалликлари ва захарланишларнинг олдини олишда, шунингдек уларни камайтиришда, ишга қабул қилишдан олдин ўтказиладиган тиббий кўрик ҳамда ишлаб чиқаришда зарарли, нохуш меҳнат шароитларида ишлаётган ходимларни даврий кўриктан ўтказиб туриш чора-тадбирлар ичида муҳим ўрин тутди.

Раҳбарлар таркибини, тузилмалар ва аҳолини ўқитишда уларни амалий машғулотларга жалб қилиш катта аҳамиятга эга. Амалий машғулотлар раҳбарлар таркибини, Фуқаро муҳофазаси(ФМ)⁷ кучларини ва аҳолини ФМ вазифаларини бажаришга тайёрлашнинг юқори ва фаол шакли ҳисобланади. Амалий машғулотларда тузилмаларга кирган фуқароларнинг аниқ ва

⁷ Фуқаро муҳофазаси кейингиларда-ФМ

тартибли ҳаракатлари, турли хил жихозлар, асбоб-ускуналар, техникалардан фойдаланиш услублари ўрганилади, алоқа ва тузилмаларни бошқариш масалалари ишлаб чиқилади.

ФМнинг амалий машғулотларини замон талабларига мос ҳолда ўтказиш, фуқароларни душман томонидан қўлланиладиган замонавий қурол воситаларидан, шунингдек, ҳудудимизда кузатиладиган табиий офатлар, ишлаб чиқариш авариялари ва фожиалар оқибатларидан муҳофаза қилиш, одамларда маънавий-ижтимоий психологик сифатларни тарбиялаш, объектларни узлуксиз фаолият кўрсатишини таъминлаш, кутқарув ва тиклов ишларини ошириш бўйича билимларини, қобилиятларини ошириш имконини беради.

Ёнғин халқ хўжалигига катта моддий зарар келтиради. Бир неча минут ёки соат ичида жуда катта миқдордаги халқ бойликлари ёниб кулга айланади. Ёнғин вақтида ажралиб чиқадиган тутун, карбонат ангидрид ва бошқа зарарли ҳид ҳамда газлар атмосферага кўтарилиб, ҳавонинг таркибини бузади. Бундан ташқари, кишиларнинг жароҳатланишига, ҳатто ўлимига сабаб бўлади. Буларнинг ҳаммаси, ёнғинга қарши кураш тадбирлари ва ишларнинг хавфсиз бажариш усулларини меҳнат муҳофазаси билан биргаликда ўрганишни тақозо қилади.

Республикамизнинг ҳар бир фуқароси жамоат ва давлат мулкани кўз қорачиғидай сақлаши, асраб авайлаши, уни бойитиш ҳақида қайғуриши керак. Шунинг учун корхоналарда ёнғиннинг олдини олиш ва ўт ўчириш тадбирлари кенг жамоатчиликка суянган ҳолда олиб борилади. Ёнғин муҳофазасини ташкил қилиш касбий ва ихтиёрий турларга бўлинади.

Касбий ёнғин муҳофазаси ўз навбатида ҳарбийлаштирилган (йирик шаар ва муҳим объектларга хизмат кўрсатади), ҳарбийлаштирилмаган (туман марказлари ва йирик саноат объектларига хизмат кўрсатади) ва тармоқ (айрим бирлашма ва корхоналарга хизмат кўрсатилади) турларига бўлинади.

Ёнғин хавфи кам бўлган ҳамда кичикроқ корхона ва муассасаларда

ёнғин муҳофазаси ва объектни қўриқлаш хизмати биргаликда қўшиб олиб борилади. Корхоналарда ёнғин муҳофазасини ташкил қилиш ва ёнғин чиқишини огоғлантириш ўт ўчириш техникаси ҳамда қуролларини алоқа ва ўчириш воситаларини жанговар ҳолатда сақлаш, ёнғин чиққан тақдирда уларни ўчиришда фаол қатнашиш, ҳал мулкани асраб-авайлаб сақлаш борасида тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб боришни тақозо этади.

Омборхона, устахоналардаги ёнғин хавфсизлиги учун жавобгарлик, уларнинг раҳбарлари ёки шу раҳбарлар вазифасини бажариб турган кишилар зиммасига юклатилади.

Республикамизда шаҳарлар, қишлоқлардаги аҳоли зинч яшайдиган жойлар ва халқ хўжалиги объектларининг ёнғин муҳофазасини мустакамлаш учун ёнғинга қарши кураш режа асосида олиб борилади ва шу тўғрисида доим ғамхўрлик қилиб келинади. Ана шу ёнғин муҳофазаси ишининг икки асосий йўналиши бор:

- биринчидан, ёнғиннинг олдини олишга қаратилган илмий-техник ва ташкилий тадбирларнинг режали мажмуи;

- иккинчидан, объектлар, шаҳар ва қишлоқлардаги аҳоли зинч яшайдиган жойларда ёнғинни ўчиришни ташкил қилиш.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг Ёнғинга арши кураш бошқармасининг вазифаси давлат мулкани, фуқаролар шахсий мулкани ёнғиндан салашдан иборат, шу билан бирга ёнғин назорати ташкилотлари ташкилий, назорат ва маъмурий ишларни амалга оширади. Уларнинг вазифаларига қуйидагилар киради:

- Ҳамма идоралар, корхоналар ва алоҳида шахслар учун мажбурий бўлган ёнғин муҳофазасига доир қоидалар, меъёрлар, йўриқномалар ишлаб чиқиш ва уларни чоп этиш;

- саноат, фуқаро бинолари ва иншоотларини, аҳоли пунктларини лойиҳалаш, қуришда ёнғин хавфсизлиги қоидалари ва меъёрларининг бажарилишини текшириш;

- Ҳамма ташкилотлар, муассасалар, корхоналардаги ўт ўчириш бўлинмаларининг шайлигини ва ўт ўчириш воситаларининг созлигини каттиқ назорат қилиш ҳамда текшириш.

Ўзбекистон Республикаси ёнғин назорати ташкилотлари ўз вазифаларини муваффақиятли бажаришлари учун уларга қуйидаги ҳуқуқлар берилган:

- ёнғин хавфсизлиги жиҳатидан қай ҳолатдалигини аниқлаш мақсадида барча саноат бинолари ҳамда иншоотлари, омборхоналар ва уйларни текшириш;

- корхоналар маъмурияти ва алоҳида шахслардан объектларнинг ёнғин хавфсизлиги нуқтаи назаридан қай ҳолатдалигини аниқлаш учун зарур бўлган маълумот ҳамда ҳужжатларни тақдим этишни талаб қилиш;

- ёнғин хавфсизлиги қоидалари бузилганлигини аниқлашда корхона раҳбарларига ана шу бузилишларни бартараф этиш юзасидан мажбурий фармойишлар бериш ва бунинг учун зарур муддатларни белгилаш;

- ёнғин ва портлаш хавфини юзага келтирувчи ойда бузқилишларини аниқлашда ана шу бузилишлар бартараф этилгунга қадар корхонанинг ишини бутунлай ёки қисман тўхтатиб қўйиш;

- ёнғин хавфсизлиги қоидаларининг бузилиши ёки бажарилмаслигида айбдор бўлган кишиларни маъмурий ёхуд жиноий жавобгарликка тортиш.

Ишчи-хизматчилар ўз иш ўрнидаги ёки ўзи ишлайдиган бўлинмадаги ёнғин хавфсизлиги талабларини яхши билишлари ва уларга қатъий амал қилишлари, ўт ўчириш воситаларидан фойдалана олишлари, меҳнат ҳамда технология интизомига қатъий риоя қилишлари, ёнғин ҳамда портлаш жиҳатидан хавфли модда ва ашёларни ишлатишни билишлари зарур.

Ҳар қандай объектда ёнғинни муваффақиятли ўчириш учун ёнғинга қарши курашиш тадбирларини олдиндан амалга ошириш катта аҳамиятга эга. Корхоналардаги ёнғинларнинг ҳарактерли хусусиятларидан бири шуки, ёнғиннинг бошланишида ҳарорат тез кўтарилади ва қуюқ тутун ажралиб

чиқади. Масалан, аланганинг ўртача тарқалиш тезлиги тўқимачилик корхоналарда 0,35-0,65 м/мин. бўлса, чанг ва момиқ юзаларга тўпланиб қолган ҳолларда 1-2 м/мин. ни ташкил этади. Тажрибаларнинг кўрсатишича корхона цехларида аланга майдонининг тарқалиш тезлиги 8-12 м²/мин. ни ташкил этади.

Бунинг оқибатида ёнғинни бошланғич давридаёқ ўчириш имкони бўлмайди. Шу билан бирга бу шароит кишиларни эвакуатсия қилиш ишини, ўт ўчириш бўлимларининг фаолиятини қийинлаштиради. Агар ўтни ўчириш бўйича самарали тадбирлар зудлик билан амалга оширилмаса, ёнғин тезда ривожланиб, катталашиб кетади.

Буларнинг ҳаммаси корхонани ёнғинга қарши ҳар томонлама пухта тайёргарлик кўришга мажбур қилади. Бу тайёргарликнинг асосий шартларидан бири ёнғинни ўчириш бўйича тезкорлик билан режа ишлаб чиқишдир. Бунинг учун шароитни ҳисобга олган ҳолда, бўлиши мумкин бўлган энг мураккаб ёнғин кўзда тутилади ва унинг асосида воситалар ва кишилар сони ҳисоблаб чиқилади.

Тезкорлик билан тузилган режа чизма ҳамда матндан иборат бўлади. Чизма қисмида корхонанинг асосий ишлаб чиқариш биноси ва унга ёндошган ёрдамчи бинолар, йўллар ва сув манбаларининг биргаликдаги схемаси кўрсатилади. Режада ўт ўчириш учун ишлатилиши мумкин бўлган барча сув манбалари, улар билан бино орасидаги масофалар кўрсатилиши ва ўт ўчириш бўлимлари ўз насосларини қайси сув манбаига ўрнатишлари ҳам кўрсатилиши керак. Зарур бўлса, кўп қавақтли биноларда ҳар бир қавақтнинг режаси ва унинг қирқими илова қилинади. Бу режа барча зарурий ахборотлар билан таъминланиши лозим.

Режанинг матн қисмида шу бинонинг ўзига хос хусусиятлари, ёнғин пайтида одамларни эвакуатсия қилиш, моддий бойликларни сақлаб қолиш, келаётган ўт ўчириш бўлимларининг еркин ҳаракат қилишлари ва қутқарув ишларини амалга ошириш тадбирлари кўрсатилади. Режада ўт ўчириш

штабига корхона маъмурияти вакиллари жалб қилиш кўзда тутилади. Бунда ёнғин пайтида ўт ўчириш штабига жалб қилинган ҳар бир раҳбар нима қилиш аниқ ва тўлиқ ёзиб чиқилади.

Саноат корхонасининг ёнғин жихатидан хавфсизлиги корхона ҳудудида бинолар, автомобил йўллари, термийўлларнинг оқилона жойлаштирилишига, сув резервуарлари, ўт ўчирувчилар депосининг мавжудлиги ҳамда жойлашувига кўпроқ эътибор берилади.

Корхонанинг бош режасида ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотларнинг жойлашуви шамол йўналишининг қўлдастасига асосан лойиҳаланади. Корхона ҳудуди энг яқин тураржой даҳасига нисбатан шамолга тескари томонда жойлаштирилади. Ёнғин жихатидан энг хавфли бино ва иншоотлар ҳам корхонанинг бош режасида шу нуқати назар асосида, бино ҳамда иншоотларнинг гуруҳланишини ҳисобга олиб, ишлаб чиқаришнинг технологик жараёни ва ёнғин хавфи белгиларидан келиб чиққан ҳолда жойлаштирилиши лозим.

4.3. Самарқанд шаҳар ҳокимлиги молия бўлимида фавқулотда ҳолатлар доирасидаги чора-тадбирлари

Фавқулодда вазият (ФВ)⁸ — маълум ҳудудда юз берган фалокат, ҳалокат ва бошқа турдаги офатлар натижасида кишиларнинг ўлимига, саломатлигига, теварак атрофдаги табиий муҳитга сезиларли моддий зарар этказувчи, одамларнинг турмуш шароитини бузилишига олиб келадиган ҳолатдир.

Фавқулодда вазиятлар хавфнинг тарқалиш тезлигига кўра, қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

а) тасодифий ФВ — ер силкиниши, портлаш, транспорт воситалардаги авариялар ва бошқалар;

б) шиддатли ФВ — ёнғинлар, заҳарли газлар отилиб чиқувчи

⁸ Фавқулотда вазият кейингиларда-ФВ

портлашлар ва бошқалар;

в) мўтадил (ўртача) ФВ — сув тошқинлари, вулқонларнинг отилиб чиқиши, радиоактив моддалар оқиб чикувчи авариялар ва бошқалар;

г) равон ФВ — секин-аста тарқалувчи хавфлар: қурғоқчилик, эпидемияларнинг тарқалиши, тупроқнинг ифлосланиши, сувни кимёвий моддалар билан ифлосланиши ва бошқалар.

Фавқулодда вазиятлар яна тарқалиш миқёсига (шикастланганлар сонига ҳамда моддий йўқотишлар миқдорига қараб) кўра 4 гуруҳга бўлинади:

1 Локал (объект миқёсидаги) ФВ;

2 Маҳаллий ФВ;

3 Республика (миллий) ФВ;

4 Трансчегаравий (глобал).

Локал Фавқулодда вазият — бирор объектга тааллуқли бўлиб, унинг миқёси ўша объект ҳудуди билан чегараланади. Бундай вазият натижасида 10 дан ортиқ бўлмаган одам жабрланган ёки 100 дан ортиқ бўлмаган одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар Фавқулодда вазият павдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 1 минг бараваридан ортиқ бўлмаган миқдорни ташкил этган ҳисобланади. Бундай ФВ оқибатлари шу объект кучи ва ресурслари билан тугатилади.

Маҳаллий тавсифдаги Фавқулодда вазият — аҳоли яшайдиган ҳудуд (аҳоли пункти, шаҳар, туман, вилоят) билан чегараланади. Бундай вазият натижасида 10 дан ортиқ, бироқ 500 дан кам бўлмаган одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар Фавқулодда вазият пайдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 1 минг бараваридан ортиқни, бироқ 0,5 миллион бараваридан кўп бўлмаган миқдорни ташкил этган ҳисобланади.

Республика (миллий) тавсифдаги Фавқулодда вазият дейилганда — Фавқулодда вазият натижасида 500 дан ортиқ одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар ФВ пайдо бўлган кунда энг кам

ойлик иш хақи миқдорининг 0,5 миллион бараваридан ортиғини ташкил этадиган, ҳамда ФВ минтақаси вилоят чегарасидан ташқарига чиқадиган, республика миқёсида тарқалиши мумкин бўлган ФВ тушунилади.

Трансчегаравий (глобал) тавсифдаги Фавқулодда вазият дейилганда эса, оқибатлари мамлакат ташқарисига чиқадиган ёхуд ФВ чет элда юз берган ва Ўзбекистон ҳудудига дахлдор ҳолат тушунилади.

Эпидемия — одамларнинг гуруҳ бўлиб юқумли касалланиши, уларнинг захарланиши (захарли модда билан ҳамда озиқ-овқатдан оммавий захарланиш); эпизоотия — ҳайвонларнинг оммавий касалланиши ёки нобуд бўлиши; Эпифитотия эса ўсимликларнинг оммавий нобуд бўлишидир.

Техноген тусдаги Фавқулодда вазиятларга 7 хил турдаги вазиятлар киради:

1) Транспортлардаги авариялар ва ҳалокатлар — экипаж аъзолари ва йўловчиларнинг ўлимига, ҳаво кемаларининг тўлиқ парчаланишига ёки қаттиқ шикастланишига ҳамда қидирув ва аварияқидирув ишларини талаб қиладиган авиа ҳалокатлар;

Ёнғинга, портлашга, ҳаракатланувчи таркибининг бузилишига сабаб бўлган ва темир йўл ходимларининг ҳалокат ҳудудидаги темир йўл платформаларида, вокзал биноларида ва шаҳар иморатларида бўлган одамлар ўлимига, шунингдек, ташланган кучли таъсир кўрсатувчи захарли модда (КТЗМ)лар билан ҳалокат жойига туташ ҳудуднинг захарланишига олиб келган темир йўл транспортдаги ҳалокат ва фалокатлар;

Портлашларга, ёнғинларга, транспорт воситаларининг парчаланишига, ташилаётган КТЗМларнинг зарарли хоссалари намоён бўлишига ва одамлар ўлими (жароҳатланиши, захарланиши)га сабаб бўладиган автомобил транспортининг ҳалокати ва авариялари, шу жумладан, йўлтранспорт ходисалари;

Одамларнинг ўлимига, шикастланишига ва захарланишига, метрополитен поёздлари парчаланишига олиб келадиган метрополитен

бекатларидаги ва тунелларидаги ҳалокатлар, авариялар, ёнғинлар;

Газ, нефт маҳсулотларининг отилиб чиқишига, очиқ нефт ва газ фаввораларининг ёниб кетишига сабаб бўладиган магистрал қувурлардаги авариялар.

2) Кимёвий хавфли объектлардаги авариялар:

Теваракатроф табиий муҳитга таъсир қилувчи заҳарли моддаларнинг (авария ҳолатида) одамлар, ҳайвонлар ва ўсимликларнинг кўплаб шикастланишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган тақдирда, йўл қўйиладиган чегаравий концентрациялардан анча ортиқ миқдорда санитария — химоя ҳудудидан четга чиқишига сабаб бўладиган кимёвий хавфли объектлардаги авариялар, ёнғин ва портлашлар.

3) Ёнғин, портлаш хавфи мавжуд бўлган объектлардаги авариялар: Технологик жараёнда портлайдиган, осон ёниб кетадиган ҳамда бошқа ёнғин учун хавфли моддалар ва материаллар ишлатиладиган ёки сақланадиган объектлардаги одамларнинг механик ва термик шикастланишларига, заҳарланишларига ва ўлимига, асосий ишлаб чиқариш заҳираларининг нобуд бўлишига, Фавқулодда вазиятлар ҳудудларида ишлаб чиқариш маромининг ва одамлар ҳаёт фаолиятининг бузилишига олиб келадиган ёнғинлар ва портлашлар;

Одамларнинг шикастланишига, заҳарланишига ва ўлимига олиб келадиган ҳамда қидирув-қутқариш ишларини ўтказишни, нафас олиш органларини муҳофаза қилишнинг махсус анжомларини ва воситаларини қўллашни талаб қилувчи кўмир шахталаридаги ҳамда конруда саноатидаги газ ва чанг портлаши билан боғлиқ авариялар, ёнғинлар ва жинсларнинг қўпорилиши.

4) Энергетика ва коммунал тизимлардаги авариялар: Саноат ва қишлоқ-хўжалиги маҳсулотлари истеъмолчиларининг авария туфайли энергия таъминотисиз қолишига ҳамда аҳоли ҳаёт фаолиятининг бузилишига олиб келадиган ГЭС, ГРЭС, ИЭСлардаги, туман иссиқлик марказларидаги электр

тармоқлардаги буғқозон қурилмаларидаги, компрессор, газ тақсимлаш шахобчаларидаги ва бошқа энергия таъминоти объектларидаги авариялар, ёнғинлар, аҳоли ҳаёт фаолиятининг бузилишига ва саломатлигига хавф туғилишига олиб келадиган газ қувурларидаги, сув чиқариш иншоотларидаги, сув қувурларидаги, канализация ва бошқа коммунал объектларидаги авариялар;

Атмосфера, тупроқ, ер ости ва ер усти сувларининг одамлар саломатлигига хавф туғдирувчи даражада концентрациядаги зарарли моддалар билан ифлосланишига сабаб бўладиган газ тозалаш қурилмаларидаги, биологик ва бошқа тозалаш иншоотларидаги авариялар.

5) Бино ва иншоотларнинг бирдан қулаб тушиши билан боғлиқ авариялар:

Одамлар ўлими билан боғлиқ бўлган ва зудлик билан аварияқутқарув ўтказилишини ҳамда зарар кўрганларга шоншшнч тиббий ёрдам кўрсатилишини талаб қиладиган мактаблар, касалхоналар, кинотеатрлар ва бошқа ижтимоий йўналишдаги объектлар, шунингдек, уй-жой сектори бинолари конструкцияларининг тўсатдан бузилиши, ёнғинлар, газ портлаши ва бошқа ходисалар.

6) Радиоактив ва бошқа хавфли ҳамда экологик жihatдан зарарли моддалардан фойдаланши ёки уларни сақлаш билан боғлиқ авариялар:

Санитария-ҳимоя ҳудуди ташқарига чиқариб ташланиши натижасида пайдо бўладиган юқори даражадаги радиоактивлик одамларнинг йўл қўйиладиган кўп миқдорда нурланишини келтириб чиқарадиган технологик жараёнда радиоактив моддалардан фойдаланадиган объектлардаги авариялар; радиоактив материалларни ташиш вақтидаги авариялар; радиоизотоп буюмларнинг йўқотилиши; биологик воситаларни ва улардан олинадиган препаратларни тайёрлаш, сақлаш ва ташишни амалга оширувчи илмий-тадқиқот ва бошқа муассасаларда биологик воситаларнинг атроф-муҳитга чиқиб кетиши ёки йўқотилиши билан боғлиқ вазиятлар.

7) Гидротехник иншоотлардаги ҳалокатлар ва авариялар: Сув омборларида, дарё ва каналлардаги бузилишлар, баланд тоғлардаги йўллардан сув уриб кетиши натижасида вужудга келадиган ҳамда сув босган ҳудудларда одамлар ўлимига, саноат ва қишлоқ хўжалиги объектлари ишининг, аҳоли ҳаёт фаолиятининг бузилишига олиб келадиган ва шошилиш кўчириш тадбирларини талаб қиладиган ҳалокатли сув босишлари.

Экологик тусдаги ғавқулодда вазиятлар. Экологик тусдаги ФВлар асосан 3 хил бўлади:

1. Қуруқлик (тупроқ, ер ости)нинг ҳолати ўзгариши билан боғлиқ вазиятлар: ҳалокатли кўчкилар — фойдали қазилмаларни қазиб чоғида ер остига ишлов берилиши ва инсоннинг бошқа фаолияти натижасида ер юзасининг ўпирилиши, силжиши;

Тупроқ ва ер саноати туфайли келиб чиқадиган токсикантлар билан ифлосланиши, оғир металллар, нефт маҳсулотлари, шунингдек, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида одамларнинг соғлиғи учун хавф солувчи концентрацияларда қўлланиладиган пестицидлар ва бошқа зарарли химикатлар мавжудлиғи.

2. Атмосфера (ҳаво муҳити) таркиби ва хоссалари ўзгариши билан боғлиқ бўлган вазиятлар:

Ҳаво муҳитининг қуйидаги ингридиентлар билан экстремал юқори ифлосланиши:

— олтингугуртли оксид, азотли оксид, углеродли оксид, диоксид, қурум, чанг ва одамлар соғлиғига хавф солувчи концентрацияларда антропоген тусдаги бошқа зарарли моддалар;

— кенг қўламда кислотали ҳудудлар ҳосил бўлиши ва кўп миқдорда кислота чиқиндилари ёғилиши;

— радиациянинг юқори даражаси.

3. Гидросфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ вазиятлар:

Ер юзаси ва ер ости сувларининг саноат ва қишлоқ-хўжалиги ишлаб чиқариши оқовалари;

Нефт маҳсулотлари, одамларнинг заҳарланишига олиб келган ёки олиб келиши мумкин бўлган, таркибида оғир металллар, ҳар хил заҳарли химикатлар мавжуд чиқиндилар ва бошқа зарарли моддалар билан экстеремал юқори даражада ифлосланиши;

Биолар, муҳандислик коммуникациялари ва уй-жойларнинг эмирилишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган сизот сувлар миқдорининг ортиши;

Сув манбалари ва сув олиш жойларининг зарарли моддалар билан ифлосланиши оқибатида ичимлик сувининг кескин етишмаслиги.

Ҳозирги вақтда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти — БМТ бўйича фавқулодда вазиятларнинг тавсифига яна қўшимча қилиб:

- а) ижтимоий-сиёсий тавсифдаги ФВ;
- б) ҳарбий тавсифдаги ФВ ни киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра бизнинг минтақада 7 хил ФВ турлари тасдиқланган:

- 1. Зилзилалар, ер сурилиши;
- 2. Сел, сув тошқинлари ва бошқалар;
- 3. Кимёвий хавфли объектларда авария ва фалокатлар (ўткир заҳарли моддаларнинг ажралиб чиқиши);
- 4. Портлаш ва ёнғин хавфи мавжуд объектлардаги авария ва фалокатлар;
- 5. Темир йўл ва бошқа транспорт воситаларида ташиш пайтидаги авария ва фалокатлар;
- 6. Хавфли эпидемияларнинг тарқалиши;
- 7. Радиоактив манбалардаги авариялар.

Фуқаро муҳофазаси давлат тизимлари — ҳарбий даврда ҳам, тинчлик даврида ҳам юзага келадиган хавфлардан аҳолини, ҳудудларни, моддий бойликларни муҳофаза қилишда муҳим вазифаларни бажаради. Бу борада

Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 26 майда қабул қилган «Фуқаро муҳофазаси тўғрисида» ги қонунида ўз аксини топган.

4.4. Самарқанд шаҳар ҳокимлиги молия бўлимида фаолият кўрсатаётган ходимларга тиббий ёрдам кўрсатиш бўйича амалга оширилиб келаётган ишлари ва уни мукаммалаштириш йўллари

Касал бўлиб қолганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда ва бошқа ҳолларда фуқаролар профилактик, ташхис қўйиш-даволаш, куч-қувватни тиклаш, санаторий-курорт, протез-ортопедия ёрдами ва бошқа хил ёрдамни, шунингдек беморларни, меҳнатга лаёқатсиз ва ногирон кишиларни боқиш-парваришлаш юзасидан ижтимоий чора-тадбирларни, шу жумладан, вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақаси тўлашни ўз ичига оладиган тиббий-ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқига эга.

Тиббий-ижтимоий ёрдам тиббиёт ходимлари ва бошқа мутахассислар томонидан кўрсатилади.

Фуқаролар ўзларини ихтиёрий равишда тиббий суғурта қилдириш асосида, шунингдек корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг маблағлари, ўз шахсий маблағлари ҳамда қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар ҳисобидан қўшимча тиббий ва бошқа хил хизматлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

Фуқароларнинг айрим тоифалари протезлар, ортопедик ва мослама буюмлар, эшитиш аппаратлари, ҳаракатланиш воситалари ва бошқа махсус воситалар билан имтиёзли тарзда таъминланиш ҳуқуқига эга. Бундай ҳуқуққа эга бўлган фуқароларнинг тоифаларини, шунингдек уларни таъминлаш шартлари ва тартибини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайди.

Фуқаролар ихтисослашган соғлиқни сақлаш, меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш муассасаларида тиббий экспертизадан ўтиш ҳуқуқига эга.

Биринчи медицина ёрдамининг вазифаси энг оддий чораларни кўриш

билан шикастланган одам ҳаётини қутқариб қолиш, унинг азоб-уқубатларини камайтириш, рўй бериши эҳтимол асоратларнинг олдини олиш, шикаст ёки касалликнинг ўтишини енгиллаштиришдан иборатдир.

Биринчи медицина ёрдами шикастланиш ҳодисаси рўй берган жойда шикастланган одамнинг ўзи (ўз-ўзига ёрдам бериш), ўртоғи (ўзаро ёрдам), санитар дружиначилар томонидан берилиши мумкин. Биринчи медицина ёрдамига кирадиган чора-тадбирлар қуйидагилардан иборат: қон оқишини вақтинча тўхтатиб қўйиш, баданнинг жароҳатланган ва куйган жойига стерил боғлам қўйиб боғлаш, сунъий нафас олдириш ва юракни билвосита массаж қилиш, антидотлар билан укол қилиш, антибиотиклар бериш, оғрик қолдирадиган дорилар юбориш,(шок маҳалида), ёниб турган кийимни учириш, транспортда олиб бориш учун шикастланган жойни қимирламайдиган қилиб боғлаб қўйиш (транспорт иммобилизацияси), одамнинг баданини иситиш, иссиқ ва совуқдан пана қилиш, противогаз кийгизиш, шикастланган кишини заҳарланган жойдан олиб чиқиш, қисман санитар обработкасидан ўтказиш.

Бир йўла ҳар хил турдаги шикастга учраган одамга биринчи медицина ёрдами кўрсатишга киришилар экан, айрим усул-амалларнинг тартибни белгилаб олиш керак. Чунончи, сон суяги очик синиб, артериядан қон кетиб турган маҳалда биринчи навбатда ҳаёт учун хатарли бўлган қон кетишини тўхтатиш, кейин жароҳатга стерил боғлам қўйиш ва шундан кейингина оёқни қимирламайдиган қилиб боғлашга (иммобилизация қилиб қўйишга) киришиш: синган жойни ҳеч қимирламайдиган қилиб қўйиш учун махсус шина солиб боғлаш ёки қўлида бор воситалардан фойдаланиш керак.

Хулоса

Фойда солиғи кўрсаткичларининг макро ва микроиқтисодиёт равнақида тутган ўрни, серкирралиги, ҳисоб-китоблари мураккаблиги, ҳисоби ва аудитини замон талабларига мос равишда ташкил қилиш зарурияти уларнинг яхлит ва кенг қамровли таснифий асосларини яратишни тақозо этади. Ушбу кўрсаткичларни биз томонимиздан юқорида тавсия этилган мезонлар ва белгилар бўйича таснифлаш, уларни меъёрий ҳужжатларга киритиш ва амалиётга кенг жорий этиш, фикримизча, фойда солиғи кўрсаткичлари ҳисоби ва аудитининг назарий, методологик ҳамда ташкилий муаммоларини ҳал қилишда муҳим омил бўлиб хизмат қилиши лозим.

Бунга сабаб, Солиқ кодексининг 296-моддасида солиқ солинадиган база олинishi лозим бўлган (олинган) дивидендлар суммасига камайтирилиши белгиланган. Бунинг натижасида олинishi лозим бўлган (олинган) дивидендлар суммасига ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи солинмасдан қолмоқда.

Мазкур муаммоларни бартараф этиш, корхоналар фойдасини солиққа тортиш тизимини ва солиққа тортиш базасини ҳисоблаш жараёнини соддалаштириш, шу билан бирга солиқ қонунчилиги барқарорлигини таъминлаш мақсадида қуйидагиларни тавсия этиш зарур эди:

Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи ҳамда ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи бўйича солиқ солинадиган базани бир хил қилиб белгилаш мақсадга мувофиқ;

Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи бўйича солиқ солинадиган базани ҳисоб-китоб қилиш тартибини соддалаштириш яъни олинishi лозим бўлган дивидендлар ва олинishi лозим бўлган фоизлар кўринишидаги даромадларни бириктириб, тўлов манбаида солиқ солинадиган даромадлар кўринишида акс эттирилиши мақсадга мувофиқ;

Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи базасини ҳисоблаб чиқаришда олинishi лозим бўлган (олинган) дивидендлар суммасини киритиш, бунда Солиқ кодексининг 296-моддасига тегишли ўзгартириш киритилиши яъни солиқ солинадиган базани камайтириш назарда тутилган суммалар таркибидан олинishi лозим бўлган (олинган) дивидендлар суммасини чиқариб ташланиши мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2016. – 62 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси. (Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексини тасдиқлаш тўғрисида»ги 2007 йил 25 декабрдаги 136-сон қонуни билан тасдиқланган) (кейинчалик киритилган ўзгартиришлар ва қўшимчаларни ҳисобга олган ҳолда).
3. Ўзбекистон Республикасининг "Инвестиция фаолияти тўғрисида"ги Қонуни. -Т.: 1998 й. 24 декабр.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Қонуни. -Т.: 1998 йил 30 апрел.
5. Каримов И.А. Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш – бизнинг бош мақсадимиздир. //Халқ сўзи, 2011 йил 10 декабр, 5348-сон
6. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998. - 686 б.
7. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. //Халқ сўзи, 2013 йил 19 январь, 13-сон
8. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. //Халқ сўзи, 2016 йил 15 январ. 12-сон.
9. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. – Т., 2005. - 88 б.
10. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий

жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. //Халқ сўзи, 2017 йил 15 январь, 13-сон.

11. Ангелиди М.С., Каримов Н.Г. Анализ инвестиционных проектов. Учеб. пособие. – Т.: Молия, 2000. – 88 с.
12. Баканов М.И., Мельник М.В., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. - М.: Финансы и статистика, 2007. - 536 с.
13. Барулин С.В. Финансы. – М.: КНОРУС, 2011. – 640 с.
14. Бланк А. Инвестиции. – М.: Дело, 2008. – 260 с.
15. Боди З., Кейн А., Маркус А. Принципы инвестиции. Пер. с англ. – М.: Вильямс, 2008. – 984 с.
16. Бочаров В.В. Корпоративные финансы. – СПб.: Питер, 2012.
17. Бочаров В.В. Инвестиции: учебник для вузов. 2-е изд.- СПб.: Питер, 2008.- 384 с.
18. Вахабов А., Разыкова Г. Модернизация экономики. Учебное пособие. – Т.: Iqtisod-moliya, 2014. – с. 200.
19. Вахабов А., Разыкова Г., Хажибакиев Ш. Иностранные инвестиции и модернизация национальной экономики. Монография. – Т.: Молия, 2011. – 300 с.
20. Вахабов А.В. ва бошқ. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар. Ўқув қўлланма. – Т.: Iqtisod-moliya, 2014. – 372 б.
21. Вахабов А.В. ва бошқ. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. –Т.: Молия, 2010. - 328 б.
22. Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. – Т.: Молия, 2003. – 332 б.
23. Гончаров. А. Прямые и косвенные налоги: поиск оптимальной модели. // Налоги. - 2008. - № 6.
24. Додиев Ф.У. Инвестиция фаолиятини молиявий рағбатлантириш: и.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореф. –Т., 1998. - 21 б.
25. Есмурзаев Ж.Т. Маҳаллий солиқларни ундириш механизмини

- такомиллаштириш масалалари // Журнал налогоплательщика. – Т., 2006. - №7(65) -с.38-40.
26. Жўраев А.С. ва бошқалар. Инвестиция лойиҳалари таҳлили. Ўқув қўлланма - Т.: Шарқ, 2003. - 225 б.
27. Иванов А.П. Финансовые инвестиции на рынке ценных бумаг. 5-е изд. перераб. и доп. – М.: Дашков и Ко, 2012. – 480 с.
28. Имомов Х.Х. Инвестицион муҳитни яхшилаш ва уни жозибадорлигини оширишни молиявий асослари: и.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореф. – Т., 2011. – 22 б.
29. Ковалев В.В. Методы оценки инвестиционных проектов. - М.: Финансы и статистика, 2002. - 144 с.
30. Қудратов С. Тижорат банкларида корпоратив бошқарув. Ўқув қўлланма. – Т.: Академнашр, 2016. – 160 б.
31. Қўзиева Н.Р. Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарнинг молия ва кредит механизмини такомиллаштириш. Монография. –Т.: Iqtisod-moliya, 2007. - 296 б.
32. Лапыгин Ю.Н. Инвестиционная политика: учебное пособие / А.А. Балакирев, Е.В. Бобкова и др.; под ред. Ю.Н. Лапыгина. – М.: КНОРУС, 2011. – 320 с.
33. Лукасевич И. Я. Финансовый менеджмент. Учебник. – М.: ЭКСМО, 2010. – 768 с.
34. Майбуров И.А. и др. Теория и история налогообложения. 2-е изд.. перераб. и доп. - М., 2011. – 440 с.
35. Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. - Т., Академия, 2002. - 279 б.
36. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Х. Давлат бюджети. Ўқув қўлланма. - Т: Иқтисод ва молия, 2007, - 21 б.
37. Маманазаров А. Солиқ сиёсати. -Т.: Молия, 2003.
38. Махмудова Г.Н. Аграр соҳани инвестициялаш самарадорлигини ошириш

- йўналишлари: и.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореф.
– Т., 2010. - 21 б.
39. Мирзаев Ф., Давронов Ш. Тижорат банклари фаолияти: инновацияси, инжиниринги ва рискларни бошқариш амалиёти. Монография. – Т.: Молия, 2014. – 160 б.
40. Назарова Г.Ғ., Халилов Х.Х. ва бошқ. Эркин иқтисодий ҳудудлар. Дарслик. – Т.: ТДИУ, 2011
41. Нурмухамедова Б., Кабиров Н. Финансы. Учебное пособие. – Т.: Iqtisod-moliya, 2010.
42. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. - М.: ИНФРА-М. 1996. - 192с.
43. Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2013. – 392-б.
44. Савицкая Г.В. Теория анализа хозяйственной деятельности . М.:ИНФРА, 2008.-182 стр.
45. Суэтин А.А. Международные валютно-финансовые отношения: учебник / А.А. Суэтин. - 4-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2010. – 440 с.
46. Тошматов Ш.А. Кичик тадбиркорлик субъектларини солиққа тортиш асослари. – Т.: Молия, 2012. – 97 б.
47. Тошматов Ш.А. Корхоналарни ривожлантиришда солиқлар роли. Монография. – Тошкент: Фан ва технология.- 2008.- 127-132 б.
48. Тошматов Ш.А., Ражаббаев Ш.Р. ва бошқалар. Молиялаштиришнинг инновацион усуллари. Монография. – Т.: Молия, 2015. – 160 б.
49. Тошмуродова Б.Э. Солиқлар воситасида иқтисодиётни бошқариш механизми. - Т: Янги аср авлоди, 2002. 128 б.
50. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: Меҳнат, 1995
51. Хабаев С.Г. Бюджетирование, ориентированное на результат, в здравоохранении. Автореф. дис. .. д.э.н. – М., 2010. – 36 с.
52. Хайдаров Н.Х. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида корхоналар

- инвестицион фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масалалари: и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореф. – Т., 2003. – 29 б.
53. Ҳасанов Р.Р., Ҳайдаров Н.Х., Маликов Т.С. Молиявий бошқарув. – Т.: Ғафур Ғулом, 2009. – 840 б.
54. Ҳолиқулов А.Р. Эркин иқтисодий зоналар: назарий асослари ва жаҳон тажрибаси. Т.:ЖИДУ. 2002. 10-б.
55. Ҳусанов Ғ. ва бошқалар. Молиявий менежмент. – Т., 2008. – 264 б.
56. Шарп У. Инвестиции. Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 744 с.
57. Шодибекова Д.А. Кичик бизнесни бошқариш. Ўқув қўлланма. – Т., 2010. – 280 б.
58. Журнал ва газеталар:
- Бозор, пул ва кредит 2010-2016 йиллар ва 2017 йил 1-4 сонлари;
 - Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси 2010-2016 йиллар ва 2017 йил 1-4 сонлари;
 - Солиққа тортиш ва бухгалтерия ҳисоби 2010-2016 йиллар ва 2017 йил 1-4 сонлари;
 - Молия 2010-2016 йиллар ва 2017 йил 1-2 сонлари;
 - Иқтисодиёт ва таълим 2010-2016 йиллар ва 2017 йил 1-2 сонлари;
 - Солиқ ва божхона хабарлари 2010-2016 йиллар ва 2017 йил 1-4 сонлари.
59. Интернет сайтлари:
- [http: //www.finansy.ru](http://www.finansy.ru)
- [http: //www.iqtisodiyot.uz](http://www.iqtisodiyot.uz)
- [http: //www.mf.uz](http://www.mf.uz)
- [http: //www.stat.uz](http://www.stat.uz)
- [http: //www.lex.uz](http://www.lex.uz)